

keppelstok

Inhoud van dit nummer:

4 HET GEHEIM VAN DE LEGE NIS

46 KWETSBAAR CULTUURGOED:
EEN ZOEKTOCHT

55 STICHTINGSNIEUWS

VAN HET BESTUUR

VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

57 REAKTIES

Ginum

FOTO OMSLAG:

*rituele handwassing in initiaal,
de hoofdletter D(eus)*

Stichting Alde Fryske Tsjerken

*En hier en ginder aan 't bewogen zwerk
Leunt, grauwe glorie, star, een oude kerk
Daarboven fonklen gouden torenhanen.*

*Willem de Mérode: "Frieslands vlakten"
1887 - 1939*

Van de Redactie

“Hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hic anda
thu ---”: “hebben alle vogels een begin gemaakt met hun
nesten, behalve ik en jij ---”, zo schreef kort na 1100
een Vlaamse monnik op de laatste bladzijde van een oud
- engels handschrift Aelfrics “Catholic Homilies”.

Deze woorden, bij wijze van pennenproef, vormden het
begin van een liefdesvers en gelden als de oudste in de
Dietse (= Nederlandse) taalschat bewaarde zin.

Een nest symboliseert veiligheid en geborgenheid.

De Psalmist zong van de zwaluw en haar jongen
“in ’t kunstig nest bij Uw altaren”.

Embleem van prins Willem van Oranje was een ijsvogel-
tje bij zijn nest, “rustig temidden van de woelige baren”,
“saevis tranquilluss in undis”.

In de muren van oude kerken treft men vaak een of meer
nissen aan, oorspronkelijk afgesloten met een hekwerkje.
De etymologische herkomst wijst uit, dat de woorden nis
en nest nauw aan elkaar verwant zijn. Ook die nissen
waren een veilige bergplaats voor liturgisch vaatwerk of
bewaarplaats voor gewijde hosties, alles ten behoeve van
altaardienst en liturgie. Plaatsing van beelden daarin
kwam slechts sporadisch voor, dit in tegenstelling tot de
definitie in een Nederlands woordenboek.

Regnerus Steensma, tot voor kort verbonden aan
het Liturgisch Instituut in Groningen, bezocht zo’n
130 Friese kerken en beschreef die nissen met hun
verscheidenheid aan vorm en functie. Daaruit sprak een
diepe devotie voor het sacrale. Maar in de kerk van
Britsum is de reliëfsteen met de “onkerkelijke” bok uit
Janum een “steen des aanstoets” op de plaats van het
voormalige sacramentskastje. Is bij de recente restauratie
daarmee een bok geschoten? De gasmeter in een nis in
Damwoude oogt trouwens niet minder profaan!

In de Protestantse eredienst kwam de Avondmaalstafel in
de plaats van het voormalige Altaar. Met gelijke eerbied
voor het sacrament dekte men die tafel met linnen,
geweven met fraaie staaltjes van iconografie. **Tine
Oosterbaan** schrijft er over met het oog op een door
haar in te richten zomertentoonstelling in Deinum.

Onze kerken, imposant of intiem, waren steeds plaatsen
van toevlucht en retraite. De zorg van onze voorouders
voor kerkbouw en liturgie verplicht ons om het
voortbestaan ervan te verzekeren. Er is werk aan de
winkel. Zoals onze monnik eeuwen geleden eindigde:
“waarop wachten wij nog”?: “**uuat unbidan uui nu**” ?

Begin van de lente 2004

HET GEHEIM VAN DE LEGE NIS:

SPOREN VAN DE KATHOLIEKE EREDIENST IN FRIESE KERKEN

Regnerus Steensma

1 DE SACRAMENTSNIS

Veel monumentale kerken in Friesland dateren uit de Middeleeuwen en werden gebouwd en ingericht voor de katholieke eredienst. Bij de Reformatie in 1580 werd bijna alle meubilair dat herinnerde aan de afgeschafte vorm van geloofsbeleving echts hier en daar bleef een doopvont, een preekstoel of een koorafscheiding bewaard. In veel kerken treffen we echter nog wel in de muren nissen aan die een functie hadden bij de liturgische handelingen in de katholieke tijd. Deze nissen in allerlei vormen en maten hebben iets mysterieus. De bezoeker beseft wel dat ze deel uitmaken van de geschiedenis van het gebouw en elk hun eigen betekenis hebben, maar welke die betekenis en functie was, is hem vaak niet duidelijk. Het betreft vooral nissen voor het bewaren van de geconsacreerde hostie, nissen voor de rituele handwassing van de priester, nissen voor het wijwater en nissen voor het bewaren van vaatwerk, boeken, kaarsen en andere misbenodigdheden. Dit artikel geeft een overzicht van de sacramentsnissen, piscinanissen, ampullennissen en andere nissen.¹

Geschiedenis van de sacramentsverering

Een belangrijk onderdeel van hetgeen zich in de middeleeuwen afspeelde in een kerkgebouw is de viering van de mis. In de begintijd van het christendom was dit de eucharistische maaltijd ter gedachtenis van het lijden, het sterven en de opstanding van Christus, ingesteld door Christus zelf tijdens het Laatste Avondmaal. Op den duur verschoof het maaltijdkarakter naar dat van een offer. De maaltijd werd de mis waarin op onbloedige wijze de offerdood van Christus wordt herhaald.

De elevatie: tijdens de mis heft de priester de geconsacreerde hostie omhoog om aldus het lichaam van Christus aan het volk te tonen ter aanbidding. Laatmiddeleeuwse houtsnede

Bij het uitspreken door de priester van een vaste formule, de zogenaamde consecratie, verandert voor de gelovige het wezen van het brood in het lichaam van Christus. Reeds in het vroege christendom kwam de gewoonte in zwang om een deel van het brood dat bij de eucharistieviering was geconsacreerd, te bewaren. Dit gebruik wordt aangeduid met de term 'reservatie'. Het bewaren van dit brood diende mede om het uit te kunnen reiken aan zieken en stervenden thuis. Volgens de leer der kerk is Christus zelf aanwezig in de gestalte van brood en wijn en de geconsacreerde hostie dient als het lichaam des Heren dan ook met zorg en eerbied behandeld te worden.²

Oorspronkelijk werd de hostie in kostbare doosjes door gelovigen en priesters thuis bewaard maar reeds in de zesde eeuw gebeurde dit in nevenruimten van de kerk en sedert het begin van de negende eeuw in de kerk zelf en dan bij voorkeur op het altaar. De hostie werd daarbij opgeborgen in vaatwerk dat vaak kostbaar was uitgevoerd, meestal in de vorm van een pyxis, een ronde of veelzijdige metalen bus. Een andere vorm was vaatwerk in de vorm van een metalen duif, waarschijnlijk als symbool van de Heilige Geest. De bewaarplaats van de hostie wordt vaak 'tabernakel' genoemd. Deze naam is niet ontleend aan de oorspronkelijke zin van tent, maar aan de middeleeuwse betekenis van baldakijn. Deze overhuiving met doeken had betrekking op het hoofdaltaar en wat daar op stond, dus ook de pyxis, maar de naam 'tabernakel' werd later uitgebreid tot andere bewaarplaatsen, zoals een muurnis of een toren.³

In 1215 bepaalde het vierde Lateraanse Concilie dat de theologische gedachte van de Transsubstantiatie, de wezensverandering van de elementen brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus tijdens de eucharistische viering, voortaan als dogma zou gelden. Het Concilie voegde daaraan het decreet toe dat de hostie achter slot en grendel bewaard moest worden om schennis en diefstal van het sacrament te voorkomen. Door de verering van de hostie kenden velen hieraan een wonderdadige kracht toe, wat misbruik voor magische doeleinden tot gevolg had. Daarnaast waren dieven geïnteresseerd in het kostbare vaatwerk waarin de hostie werd bewaard.

Omtrent de concrete vormgeving van de bewaarplaats gaf het Concilie geen aanwijzingen, maar men wist uit ervaring dat een nis in de muur van de kerk waarvan het deurtje met een slot afgesloten kan worden een veilige plaats is. Sinds de dertiende eeuw is dit het meest gebruikelijke systeem. Uit het feit echter dat verschillende synoden van de dertiende tot de vijftiende eeuw de bepaling van het Concilie uit 1215 herhaalden, blijkt dat het bewaarsysteem niet in elke kerk afdoende was.

De plaats van de muurnis of wandtabernakel was als regel de noordzijde van het koor. Dit betrof niet meer

dan een gewoonte want voorschriften daartoe heeft de kerk nooit gegeven. Mogelijk is er verband met de lezing van het (paas)evangelie die aan de noordzijde plaatsvond. De opvatting ten aanzien van de eucharistie verschoof in de loop der tijd van de gemeenschappelijke viering van het dankoffer naar de individuele beleving van de genadekracht van het sacrament. Christus werd niet alleen reëel aanwezig geacht tijdens de misviering maar ook gedurende de hele tijd dat de gewijde hostie wordt bewaard. Daaruit ontwikkelde zich een sterke verering van het sacrament, die gestimuleerd werd door de toenemende behoefte van de middeleeuwen om het heilige te zien en te voelen.⁴ Dit komt vooral naar voren in de elevatie waarbij de priester tijdens de mis de gewijde hostie omhoog houdt om hem aan het kerkvolk te laten zien. Andere illustraties van deze ontwikkeling zijn de begeleiding met licht en bel van de priester die

Twee geestelijken gaan langs het altaar naar het sacramentshuis. De tweede draagt een wijnwatervat. Rechts een geestelijke met een geopend boek, mogelijk de voorste van een rij koorzangers. Het sacramentshuis is gesloten met een traliedeurtje dat van een slot is voorzien. Laatmiddeleeuwse miniatuur

de communie naar zieken brengt, de instelling van het Sacramentsfeest in 1264, het gebruik van de godslamp die op de aanwezigheid van Christus wijst, het ontstaan van broederschappen van het Heilig Sacrament en eucharistische wonderen.⁵

Voor het bewaren van de hostie had dit tot gevolg dat de pyxis met een voet werd vergroot tot een ciborie terwijl in de late Middeleeuwen de hostie zichtbaar werd opgesteld in een monstrans. De sacramentsnissen werden voorzien van deurtjes met traliewerk en de kastjes kwamen op den duur uit de muur naar voren.

De volgende stap was dat op het kastje een torenachtige bekroning werd aangebracht om de aandacht van de gelovige te trekken en om het sacrament te benadrukken. Het laatste stadium is een sacramentstoren, hetzij tegen de muur, hetzij geheel vrijstaand.

Eucharistische wonderen in Schraard en Ypecolsga

Ook in Friesland bestond in de late Middeleeuwen een toenemende verering van het heilig sacrament. Dit blijkt o.a. uit de berichten over twee eucharistische wonderen en uit testamentaire beschikkingen. In 1414 verleende paus Johannes XIII (tegenpaus tussen 1410 en 1415) een aflaat van 5 jaar en 200 dagen aan de gelovigen die na biecht en communie de kerk te Schraard bezochten en een aalmoes voor het herstel van de kerk gaven. De aanleiding voor de devotie en de aflaat was een hostiewonder dat ongeveer vier jaar eerder had plaatsgevonden, dus ca. 1410. Op een van de altaren van de kerk was een geconsacreerde hostie gevonden die met bloed bespat was, zo deelde pastoor Jaricus aan de paus mee.

Hij en zijn vicaris zouden later gezien hebben hoe uit die hostie bloed vloeide en hoe die bijna in bloed overging. Volgens het bericht uit 1414 werd de hostie met passend eerbetoon bewaard en kwam er jaarlijks er een grote menigte mensen naar Schraard als de hostie werd getoond. In 1431 verleende paus Eugenius IV opnieuw een aflaat aan de mensen die naar Schraard ter bedevaart gingen.⁶

In verschillende Noord-Duitse kerken bleef bij de sacramentsnis de oorspronkelijke situatie bewaard. Een voorbeeld is de nis in Grossquern (ca. 1500) met een schildering van de Man van Smarten op de binnenzijde van het voorste deurtje. Achter het traliedeurtje staat nu Luthers avondmaalsgerei.

Op 16 maart 1496 vluchtten de inwoners van Ypecolsga bij de komst van een groep soldaten uit angst in de kerktoeren. Om hen uit de toren te roken staken de soldaten het rieten dak van de kerk in brand. De dorpelingen wisten te ontsnappen door in de rook met behulp van de klokkentouwen uit de galmgaten te klimmen. De kerk zelf brandde echter geheel uit en, zo vertelt de kroniekschrijver Worp van Thabor, ‘in die kercke verbranden oock XV sacramenten ofte geconsacreerde hostien, die nae grote miraculen deden, van welcke offerhande, die daer quamen, die kercke weder worde opgetimmerd’.⁷ De kerk werd dus herbouwd van de bijdragen van mensen die naar Ypecolsga kwamen om getuige te zijn van de wonderen die gebeurden door de hosties die door de brand hadden geleden. Het ‘verbranden’ van de hosties

zal derhalve niet letterlijk opgevat moeten worden, maar in de zin dat de hosties door het vuur geblakerd waren. Het is zeer wel mogelijk dat er in de Middeleeuwen in Friesland meer hostiewonderen gebeurd zijn waarover we geen gegevens hebben. Het bericht over Schraard betreft primair het herstel van de kerk door hulp van bedevaartgangers, terwijl het Worp van Thabor bij Ypecolsga vooral gaat om de belegering en de brand van de kerk. In geen van beide berichten staat de hostieverering op de eerste plaats.

Sacramentsverering in Friese testamenten

Iedere kerk in Friesland had in de Middeleeuwen een plaats waar de geconsacreerde hostie werd bewaard in de vorm van een sacramentsnis of een sacramentshuis. Bij de Reformatie zijn deze grondig opgeruimd. Naast de bewaard gebleven restanten vinden we voor sommige kerken in schriftelijke bronnen nog enige gegevens. De belangrijkste bron zijn de testamenten uit de late Middeleeuwen waarin de erflater terwille van zijn zieleheil geld of goederen naliet aan de kerk. De testamenten tot 1550 zijn gepubliceerd en in een aantal komt het sacrament of het sacramentshuis ter sprake.⁸

In het voorjaar van 1475 was Jarich Hottinga, hoofdelling in Nijland, ziek van lichaam maar nog gezond van verstand. In het besef dat 'niets zekerder is dan de dood en niets onzekerder dan het uur van de dood', liet hij op 25 mei zijn testament maken. Hierin bepaalde Jarich dat hij in Nijland 'in der tzerka foert Heylich Sacramentshuus' begraven wilde worden.⁹ Voor Jarich Hottinga was dus het sacramentshuis een zeer dierbare plaats in de kerk. De fraaie bewerkte grafsteen van Jarich bleef bewaard maar aan de plaats van de steen kunnen geen conclusies verbonden worden over de plaats van het sacramentshuis. De steen ligt nu in het midden van het koor en het is de vraag of dat ook in de Middeleeuwen reeds het geval was.¹⁰ Een plaats als deze, vlak voor het altaar, was voor de grafsteen van een leek minder gebruikelijk. Verder moet er nog op gewezen worden dat Jarich begraven werd in de vorige kerk van Nijland die tussen

1530 en 1550 door de huidige werd vervangen.

In twee testamenten wordt een sacramentshuis genoemd zonder nadere gegevens. In 1451 liet Site Kammingha een koe of de waarde ervan na voor het sacramentshuis in de St. Vituskerk in Leeuwarden.¹¹ In 1472 liet Wattia Harinxma in Sneek twee rijnguldens na voor het sacramentshuis, ongetwijfeld dat in de Martinikerk.¹² Geld voor het sacramentshuis kon bestemd zijn voor het onderhoud of de verfraaiing ervan maar ook voor het branden van een lamp. Reeds in de Middeleeuwen was er de plicht om bij het sacrament dag en nacht een lamp brandende te houden, welke tegenwoordig wordt aangeduid met de naam Godslamp. In 1456 bepaalde Wiba Thierxma in Broek bij Joure dat het klooster Thabor bij Sneek 'eene lampe holde voer dat Hilighe Sacrament, durende ynt ewige'.¹³

Dikwijls brandde bij het sacrament een kaars van bijenwas en in verschillende testamenten wordt was voor dit doel nagelaten. Zo liet Tyenthye Sickes van Nyenhuys in 1507 een pond was na voor dat 'Hylyghe Sacrament' in Wijncaldum.¹⁴ In 1473 besprak Yde Heringhe 'twaen pond waxis deir barne scil voir dat Heilich Sacrament to Mantchum'.¹⁵ De kerk in Ypecolsga kreeg in 1521 van Ytyens, vrouw van Hans Eennes, liefst drie pond was voor 'tHelliga Sacrament'.¹⁶ Een variant op dit gegeven biedt het testament van Heer Foppe, vicaris in Tzummarum. Deze besprak in 1544 'dat Hillige Eerweerdige Sacrament aldaer twe waskeersen, een ige-lick van een pont'.¹⁷ Andere soortgelijke testamentaire bepalingen zijn bekend van Harlingen (1471), Marssum (1501, 1510 en 1523), Minnertsga (1456) en Sexbierum (1535).¹⁸

Frieslands enige sacramentshuis in Anjum

Er is slechts één kerk in Friesland waar de opbergplaats voor de hostie in een zodanig fraaie staat bewaard bleef dat men van een sacramentshuis kan spreken en dat is in **Anjum**. Het centrale deel bestaat uit een kastje van vier platen rode zandsteen met een dubbele sponning. De deurtjes zijn verdwenen maar nog wel aanwezig zijn

rechts de gaten voor de scharnieren en links in het midden het gat voor de klink. Boven het kastje bevindt zich een boogveld van rode zandsteen dat op de wijze van een venstertracering is versierd met twee spitsboogvelden en een cirkel. De spitsboogvelden hebben onderaan twee kleine spitsbogen, elk met een roosje en een driepasversiering en bovenaan een cirkel, waarvan de linker een visblaasmotief heeft en de rechter een vierpasornament. De cirkel in de top is ingedeeld met vier visblazen. Kastje en boogveld bevinden zich binnen een

Anjum, sacramentshuis voor een gedicht venster

spitsboognis van baksteen met minutieus geprofileerde randen. Deze spitsboognis is geplaatst binnen een rechthoekig veld met geprofileerde omlijsting en halfronde hoeken aan de zijkanten. Deze omlijsting en hoekpilasters rusten op consoles van tufsteen en worden ook bovenaan met tufsteen afgesloten. Het geheel wordt bekroond door een driehoekig veld met in het midden een halfronde kolom. Mogelijk heeft op deze kolom een beeld van Christus gestaan. De totale hoogte van het sacramentshuis is 315 cm en de breedte 155 cm.

Anjum, hostiekastje van het sacramentshuis

Dit sacramentshuis bevindt zich zoals gebruikelijk tegen de noordmuur van het koor. Een bijzonderheid is dat het geplaatst is vóór het noordelijke koorvenster, dat ten behoeve van de bouw van het sacramentshuis is gedicht, wat vooral aan de buitenzijde goed waarneembaar is.¹⁹ Van den Berg dateert het sacramentshuis in het derde kwart van de 16de eeuw.²⁰ Zij voegt daaraan toe: 'Mogelijk is het zandstenen gedeelte een overblijfsel van een vrijstaand sacramentshuisje uit eind 14^e / begin 15^e eeuw, dat later (na de eerste beeldenstorm bij het herstel van de oude religie onder Cunerus Petri?) hier herplaatst is.' Mij lijkt deze suggestie niet juist. In de eerste plaats zijn de vrijstaande sacramentshuizen die elders bewaard bleven, bijvoorbeeld in Oost-Friesland, alle van grijswitte zandsteen. In de tweede plaats zou de dichting van het venster en de bouw van een dergelijk fraai huis wel een erg grote ingreep zijn in de onzekere tijd tussen 1570 en 1578, de ambtsperiode van Cunerus Petri, in een streek die vlak vóór de Reformatie door invallen van geuzen werd geteisterd. In de derde plaats, en dat is wel het belangrijkste argument, kan verwezen worden naar de ontwikkelingen in de provincie Groningen. Daar is in verschillende kerken een sacramentshuis bewaard gebleven, bestaande uit platen rode zandsteen, dat dateert uit de eerste helft of het midden van de zestiende eeuw.²¹ Een zekere overeenkomst met Anjum vertoont het huis in Opwierde met een boogveld boven het kastje en baksteenomlijsting, dat in de eerste helft van de zestiende eeuw tegen de muur van de dertiende-eeuwse kerk werd gebouwd. In drie kerken, te weten Godlinze, Huizinge en 't Zandt, werd evenals in Anjum een venster in de noordmuur van het koor gedicht. Op grond van deze overeenkomsten lijkt ook voor Anjum een datering in de eerste helft of het midden van de zestiende eeuw het meest waarschijnlijk. De bouw van al deze sacramentshuizen is uiting van de sterk toegenomen sacramentsverering aan het einde van de Middeleeuwen. Wat Anjum betreft moet verder nog op een curieuze bijzonderheid gewezen worden. Het betreft een halfronde uitmetseling op de vloer, rechtsonder het sacramentshuis.

Hij is 35 cm hoog en steekt 52 cm naar voren. In het midden is een diepe inkeping aangebracht waarvan het voorste deel schuin toeloopt op het vierkante midden-deel. Ik ben tot nu toe nergens in een kerk een dergelijke verhoging tegengekomen en heb er nog geen verklaring voor. Van den Berg laat hem onbesproken. Misschien steunde hierop een verhoging of een trapje zodat de priester gemakkelijker de nis kon bereiken, waarvan de bodem 184 cm boven de vloer van de kerk is gelegen.

Een reconstructie in Hoorn

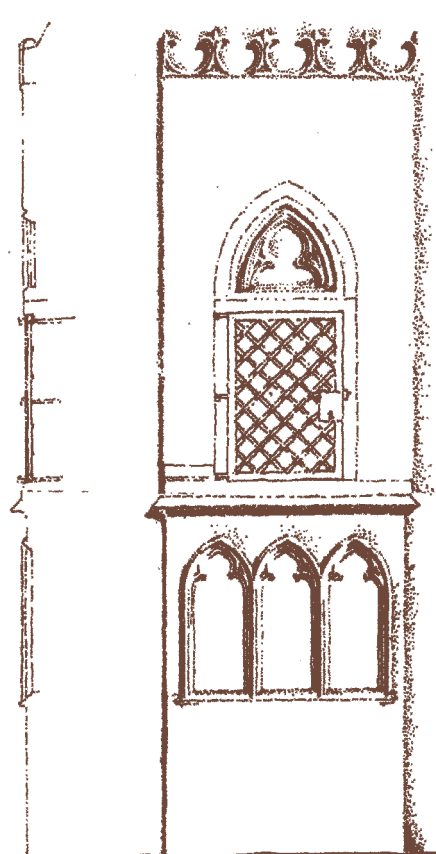
In de jaren 1963 tot 1969 onderging de kerk van **Hoorn** op Terschelling een grondige restauratie onder leiding van K.I. Ruige.²² Ruige heeft daarbij de muren als schoon werk behandeld, d.w.z. dat hij ze ontleisterd heeft waardoor men nu het zicht heeft op de baksteen. Het is een romantische wijze van restaureren die in de eerste helft van de twintigste eeuw in verschillende kerken is toegepast, bijvoorbeeld in Oldeberkoop, maar na 1945 slechts zelden. Het nadeel is dat resten van muurschilderingen verdwijnen. Verder is deze situatie ook onhistorisch omdat in de Middeleeuwen de kerken bepleisterd waren. Het voordeel is wel dat men de structuur van de muur goed kan zien en daaraan de bouwgeschiedenis van de kerk kan aflezen. Dit laatste is zeker ook in Hoorn het geval.

In de noordmuur van het koor vond Ruige de sporen van het verdwenen sacramentshuis en hij heeft die zorgvuldig blootgelegd. Het sacramentshuis had de vorm van een 'muurkast' met als centrale element een afsluitbaar kastje (h. 81 cm en br. 51 cm). Links van de onderkant van het kastje bevinden zich tussen de baksteen twee platen rode zandsteen en rechts één plaat. Aan de linkerkant zijn op drie plaatsen ijzerrestanten te zien, wat zou kunnen duiden op de aanhechting van zandsteenplaten die de wanden van het kastje vormden. Daarvan bleef echter niets bewaard. Onder het kastje zijn de restanten van drie spitsboognissen herkenbaar. Op grond van gevonden fragmenten in baksteen heeft

Hoorn, sporen van het sacramentshuis in de koormuur

Ruige de nissen gereconstrueerd met een driepasvorm. Een fragment van een gebakken lelie gaf Ruige aanleiding een bovenrand van lelies te tekenen. Naar analogie van situaties elders tekende Ruige boven het kastje een boogveld met driepas. Het vooruitstekende metsel-fragment op de grond liet Ruige weg. Waarschijnlijk is het een restant van het sacramentshuis toen dit in zijn volle glorie naar voren kwam uit de muur om in het

rekonstruktie

Hoorn, reconstructie van het sacramentshuis door K.I. Ruige

kastje voldoende diepte te hebben voor de plaatsing van het vaatwerk met de hostie.

De reconstructie van Ruige mag dan op enkele onderdelen een vrije interpretatie zijn (lelierand, boogveld), het geheel maakt toch een overtuigende indruk. Dit geldt temeer daar van dit type sacramentshuis elders voorbeelden bewaard bleven die hiermee sterk verwant zijn. Het Groningse Godlinze heeft een van de grond

opgaande muurkast en in het Zeeuwse Kloetinge zijn onder het kastje drie spitsboognissen met driepasornament te zien. In sommige Noord-Duitse kerken is de bovenkant van de muurkast versierd met een rij baksteenornamenten, bijvoorbeeld in Struxdorf en Waase met gebakken kruisjes. De kast in Hoorn werd later in de muur van het dertiende-eeuwse koor gebouwd, mogelijk in het begin van de zestiende eeuw toen de zuidmuur van het schip grote gotische vensters kreeg.

Een vreemde bok en andere raadsels in Britsum

Bij de restauratie (1992-2002) van de kerk in **Britsum** vond men in het koor niet alleen fraaie gewelfschilderingen maar ook een aantal nissen. Een daarvan zit op de plaats van het verdwenen sacramentshuis. Het betreft een rechthoekige verticale nis in de noord-oostmuur die later in de muur is ingehakt (h. ca. 260 cm, br. ca. 68 cm). De wanden van de nis waren ruw ofwel niet afgewerkt hetgeen erop wijst dat deze destijds niet zichtbaar waren. De bovenzijde van de nis is door een reeds bestaande muurschildering heen gekapt. Het onderste deel van de nis is naar beide kanten iets verbreed. De nis was dichtgemetseld. Men heeft hem nu om esthetische redenen afgesloten met een houten schot omdat een gat met afgehakte rode baksteen als storend werd ervaren. Opvallend is de geringe diepte van de nis: in het bovenste deel ongeveer de breedte van één steen en in het onderste bredere deel ongeveer de breedte van twee stenen. Dit alles wijst erop dat men hier een muurkast heeft aangebracht waarvan het bovenste deel een siervlak vormde en het onderste deel uit een kastje bestond. Het laatste had meer gewicht en vergde een diepere verankering in de muur. Ongetwijfeld zal ook dit sacramentshuis in de late Middeleeuwen (zestiende eeuw?) aangebracht zijn in de muur van het koor dat uit de dertiende eeuw dateert. Hoe het er uitgezien heeft blijft een raadsel.

Een tweede raadsel wordt gevormd door de sculptuurfragmenten die men in deze nis vond. De baksteen waar-

op een menselijk gezicht is aangebracht kan ik moeilijk in verband brengen met een sacramentshuis. Dat is wel mogelijk bij het stuk grijze natuursteen waarop rechts een bloem en links een nis met driepasornament is te zien. Deze steen zou deel uitgemaakt kunnen hebben van het siervlak boven het kastje. Het derde fragment is een stuk rode zandsteen met bladornament wat een restant kan zijn van de omlijsting van het kastje. Zeer gebruikelijk was een omlijsting met rode zandsteen en het bladornament kan een rest zijn van een wingerdrank, die een bekend symbool was van de eucharistische wijn en daarmee van het bloed van Christus.

Het derde raadsel in Britsum betreft een steen met de afbeelding van een bok. Het is een stuk rode zandsteen (h. 80 en br. 69 cm) waarop in laag reliëf een bok met vier horens is gebeeldhouwd. Bouvy dateert de steen met enig voorbehoud in de veertiende eeuw.²³ Deze steen bevond zich sinds 1947 in het kerkmuseum van Janum en is in 2000 overgebracht naar Britsum. Hij was uit Britsum afkomstig en het leek de mensen die de leiding hadden bij de restauratie een goede gedachte hem naar de kerk terug te brengen. Men heeft hem ingemetseld in het onderste deel van de sacramentsnis, mede omdat hij goed paste binnen de breedte van de nis. Op de plaats van het sacramentskastje prijkt nu de figuur van een bok die met vele vragen is omgeven. De voornaamste vraag is of de steen oorspronkelijk wel uit de kerk afkomstig is. In de gids van het museum te Janum staat: 'Opgegraven op het terrein van de N.H. kerk te Britsum'²⁴ De steen is via het Fries Museum in Janum gekomen maar is geen eigendom van het Fries Museum. Dit museum heeft derhalve ook geen gegevens over de plaats waar hij gevonden werd en jaar waarin dat gebeurde. De steen is eigendom van de Ottema Kingma Stichting, maar in de administratie van deze Stichting binnen het Museum Prinsessehof bleek niets te vinden over de herkomst.²⁵ Mogelijk is hij via notaris Ottema in de collectie gekomen maar gegevens daarover ontbreken. In Britsum wil de overlevering dat de steen gevonden is bij de terpafgraving tussen 1900 en 1912 en wel in het deel dat

Britsum, onderaan de vuurnis; daarboven de bok onder de planken voor de sacramentsnis; rechts een romano-gotisch venster; boven een deel van de gewelfschildering

een uitloper van het kerkhof vormde.²⁶ In de aantekeningen van P.C.J.A. Boeles, die o.a. 1906 de afgraving bezocht, is echter niets over de steen te vinden.²⁷ Zou Boeles de steen verworven hebben dan had hij in het Fries Museum moeten berusten.

We moeten concluderen dat de steen volgens overlevering op het terrein van de kerk werd gevonden, maar dat is een rekbaar begrip en dan komen we mogelijk bij een geheel andere herkomst terecht. In zijn boek

Britsum, ingehakte nis voor het verdwenen sacramentshuis

Britsum, steen met reliëf van een bok

over Britsum schrijft R.S. Roarda in 1929 over een boerderij die ‘De âld bok’ genoemd werd.²⁸ De boerderij wordt reeds genoemd in 1690 en werd aan het begin van de 20ste eeuw afgebroken. ‘Yn de 20^e ieu is it âld hûs ôfbritsen, de beammen op de brede grêftswâllen omkappe en allinne it hiem oerbleaun, brûkt as yester. By it slopen is der net in greate stien mei in bok der yn of op beitele foar it ljocht kommen. Der waerd oars wol forhelte, det ûnder de klimopbeam sokssahwet wêze moatte soe.’ Dit betekent dat er aan het begin van de 20ste eeuw in Britsum een verhaal ging over een steen met de voorstelling van een bok, die afkomstig zou zijn van een boerderij met die naam. Als men in aanmerking neemt dat de naam ‘De âld bok’ voor een boerderij zeer merkwaardig is, het verhaal bijzonder curieus en een steen als deze zeldzaam, dan is mijn conclusie dat onze steen naar waarschijnlijkheid uit de gevel van een boerderij afkomstig is. Geart Procee, lid van de Plaatselijke commissie van de Stichting Âlde Frsyke Tsjerken in Britsum, die geboren werd in 1919 en altijd in Britsum heeft gewoond, wist te vertellen waar die boerderij heeft

Britsum, stuk natuursteen met bladornament, gevonden in sacramentsnis

Britsum, baksteen met menselijk gezicht, gevonden in sacramentsnis

gestaan en voegde daaraan toe dat daaromheen veel ‘tsjerkelân’ ligt, land dat aan de kerk toebehoort. Misschien dat dit de bron is van het gegeven dat de steen is opgegraven ‘op het terrein van de kerk’. De vraag is of deze steen terecht in de muur van het koor is geplaatst. Mij dunkt van niet en dat om verschillende redenen. In de eerste plaats uit het oogpunt van zuiver restaureren. Het is voorstelbaar dat de gedachten van de restaurateurs uitgingen naar deze steen omdat deze uit Britsum afkomstig is en de plaats in het kerkmuseum in Janum suggereert dat hij uit de kerk komt. Dat voor nader onderzoek binnen het kader van de restauratie die tijd ontbrak is te begrijpen. Maar ook al zou de steen uit de kerk afkomstig zijn dan had men nog geen enkele aanwijzing waar hij vroeger had gezeten. Als men hem beslist had willen plaatsen dan had dat op een neutrale plaats moeten gebeuren, bijvoorbeeld in het voorportaal. Men suggereert nu dat hij altijd op de plaats in het koor heeft gezeten en dat is een vorm van geschiedvervalsing. In de tweede plaats zit de steen nu op de plaats waar zonder enige twijfel het kastje van het sacramentshuis heeft gezeten. In de derde plaats is er de vraag naar de betekenis van de voorstelling en dan is het antwoord: de bok is in de middeleeuwse iconografie normaliter het symbool van de onkuisheid of de wellust.²⁹ Verder komt hij naar aanleiding van Matthéüs 25:32 voor als beeld van verdoemde zondaars. Op geen van beide kwalificaties hoeft men in Britsum trots te zijn en een steen met deze symboliek werd in Middeleeuwen nooit op een dergelijke prominente plaats in het koor aangebracht. Het komt mij voor dat het bestuur van de Stichting Âlde Frsyke Tsjerken dient te overwegen de steen te verplaatsen of mogelijk nog beter: te retourneren naar Janum.

Baksteenrozetjes in Wijns

In de noordmuur van het koor in **Wijns** zit een rond-bogige nis (h. 65 en br. 44 cm) met een lijst van geprofileerde baksteen. In het holle deel van de lijst vindt men op vier plaatsen een steen met ornament. Het is aan weerskanten de steen bij de aanzet van de boog en die

Wijns, nis in noordmuur die waarschijnlijk als sacramentsnis heeft gediend

Wijns, rozet in baksteen

Wijns, rozet in baksteen

aan weerskanten van de boogsluiting. De ornamenten zijn kennelijk gevormd in de natte klei. De onderste aan de rechterkant is een cirkel met een radiaal stralenpatroon. De twee in de top zijn min of meer achthoekig met een indeling in driehoeken. De onderste links is rechthoekig met een indeling in negen blokjes. Een dergelijke versiering doet vermoeden dat de nis een speciale betekenis had en in de noordmuur ligt de betekenis van sacramentsnis dan voor de hand. Het type rozetjes is kenmerkend voor het begin van de zestiende eeuw en dat is de tijd dat in verscheidene kerken een speciale sacramentsnis werd aangebracht. Enige twijfel aan deze functie van de nis is echter wel op zijn plaats want hij is op slechts 50 cm boven de vloer gelegen. Dit kan echter het gevolg zijn van een latere ophoging van de vloer (verg. Deinum). Dat het hier om een nis gaat en niet om een gedichte hagioscoop blijkt ook uit het feit dat halverwege de zijkanten een gleuf is aangebracht waarin een plankje geschoven kon worden. Men kon dan meer vaatwerk bergen. We treffen dat bij meer sacramentsnissen aan. Rechts van de nis is op dezelfde hoogte de aanzet van een andere nis te zien, waarvan het onduidelijk is of hij ooit werd uitgevoerd.

Natuursteenrozetjes in Minnertsga

In de noordoostelijke muur van het koor in **Minnertsga** zit een kastje dat zonder meer als opbergplaats van de gewijde hostie kan worden geschouwd. Het betreft een rechthoekige nis waarvan de wanden deels bekleed zijn met rode zandsteen en de vloer geheel uit dat materiaal bestaat. Deze steen heeft aan de zijkanten en aan de bovenzijde een fraai geprofileerde rand die versierd is met eenvoudige rozetjes. Ook dit soort rozetjes stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw, wat tevens de bouw-tijd van de kerk is. Hier zitten de gehengduimen van het deurtje niet in de rand van de nis maar in de muur rechts van de nis. Dit betekent dat als we elders nissen tegenkomen zonder gehengduimen deze ook daar in de muur gezeten kunnen hebben. De nis zit hier op een normale werkhoogte van 94 cm.

Overeenkomsten tussen Bozum en Exmorra

Twee kerken hebben in de noordoostmuur van het koor een rechthoekige nis waarbij verschillende overeenkomsten aanwijsbaar zijn. Het betreft **Bozum** en **Exmorra**. In beide kerken is de nis geheel bekleed met dikke platen natuursteen (resp. 11,5 en 7 cm dik). In Bozum betreft het grijze natuursteen en in Exmorra rode Bremersteen. In Exmorra trof men bij de restauratie (1963-1966) de bodem en de rechterzijkant aan in de muur.

Minnertsga, sacramentsnis

Men heeft deze met grote baksteen aangevuld tot het gebruikelijke nisformaat en het geheel terwille van de eenheid rood gesausd.³⁰ In Bozum is de voorzijde van de natuursteen afgehakt. De afdekplaat is hier gewit maar de structuur is achter de witsellaag herkenbaar. Ook bij de afmetingen en plaats in de muur wijken de nissen niet veel van elkaar af. Beide koorpartijen stammen uit de dertiende eeuw en liggen in dezelfde streek van Friesland. Het koor in Bozum is overdekt door een stenen halfkoepel en dit was vroeger ook in Exmorra het geval. In Bozum vormt de bovenkant van de nis de onderkant van een rechthoekige decoratieve muurnis en is hij ingeklemd tussen een venster en een kolonnet. Dit doet vermoeden dat hij niet uit de bouwtijd dateert maar er later

Minnertsga, rozetjes in de geprofileerde rand van de sacramentsnis

Bozum, in het midden links de sacramentsnis en rechtsonder de piscina

is ingezet. De kerk in Exmorra is in 1515 door oorlogsgeweld verbrand³¹ en de huidige balken met sleutelstukken dateren uit 1525 tot 1535. Waarschijnlijk dateren de nissen in Bozum en Exmorra uit de eerste helft van de zestiende eeuw, mogelijk rond 1525. Er is nog een tweede overeenkomst tussen de kerken. Die betreft de afwijkende plaats van de piscina aan de noordoostzijde van het koor en hun simpele vormgeving.

Exmorra, links de ampullennis, midden de piscina en rechts de sacramentsnis

Een zandsteenstijl in Burgum

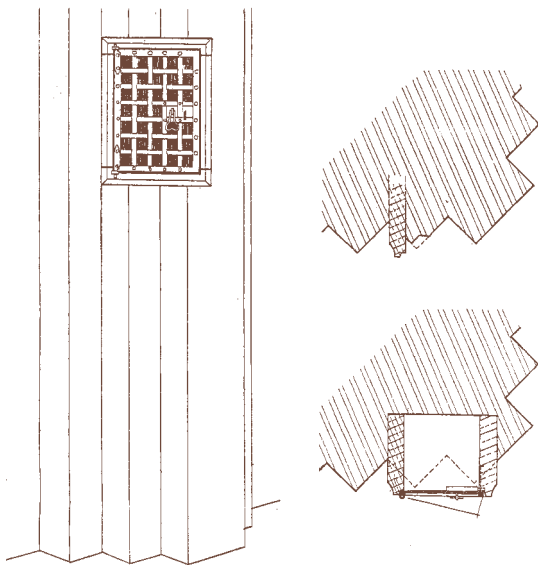
In de kerk van **Burgum** (Bergum) bevindt zich op 145 cm hoogte in de muurkolom aan de noordzijde van het koor een korte stijl van rode zandsteen. Deze stijl heeft een profiel en resten van ijzer, wat wijst op de vroegere aanwezigheid van een deurtje. Zonder twijfel het restant van een sacramentsnis die zich grotendeels binnen de muurkolom heeft bevonden.

Baksteenstijl in Âldtsjerk

In **Âldtsjerk** (Oudkerk) vond men bij de restauratie (1981-1983) in de noordmuur van het koor de aanzet van een verticale uitbouw die gezien de plaats zeer waarschijnlijk de rest van een sacramentshuis vormt. Een en ander is nu nog goed te zien omdat de lambriserings voor dit muurgedeelte niet is herplaatst. De verticale lijst is later ingebroken. Dat geldt niet voor de kleine keperboggige nis (h. 50 cm en br. 38 cm) rechts van de lijst. Deze nis dateert waarschijnlijk uit de bouwtijd van het koor (twaalfde eeuw).

Verhoogde koorvloer in Deinum

In **Deinum** vinden we in de noordoostzijde van het koor een forse segmentbogige nis (h. 97 cm, br. 67 cm) op 31 cm boven de vloer. In de zijkanten van de nis is op twee hoogten een gleuf voor een legplank te zien.

Burgum, reconstructie sacramentsnis door K.T. Meindersma. Rechtsboven nog aanwezige natuurstenen stijl; rechtsonder reconstructie rechter stijl en deurtje

Voor bestemming als sacramentsnis pleit de symmetrie met de piscina in de zuidoostzijde. Ook deze is erg laag geplaatst en waarschijnlijk zaten de nissen oorspronkelijk hoger boven de vloer omdat deze lager gelegen was.

Een aanwijzing voor de vloerverhoging in Deinum is te vinden bij de piscina. Deze is nu slechts 12 cm boven de vloer gelegen terwijl 70 cm normaal is. De betekenis is dat de vloer hier ongeveer 60 cm opgehoogd is en de nis die als sacramentsnis beschouwd kan worden oorspronkelijk op ca. 90 cm hoogte zat, ofwel een normale werk-

Burgum, natuurstenen stijl als rest van een sacramentsnis

Deinum, sacramentsnis met gleuven voor planken

hoogte. De situatie in Deinum vertoont veel overeenkomst met die in het naburige Boksum. De verhoging van een kerkvloer kan men goed nagaan bij de kerk in Goutum. Hier is naderhand een ingang gemaakt aan de noordzijde van het koor. Bij opening van deze deur kijkt men pal tegen de verhoogde koorvloer aan. Het hoogteverschil tussen het kerkhof en de huidige koorvloer is 1.23 m³². Rekent men 20 cm voor de normale koordrempel en 10 cm voor de huidige houten vloer dan

Deinum, links de sacramentsnis en rechts de piscina met kleinere ampullennis

Jistrum, links de sacramentsnis en rechts de piscina

Jouswier, links de sacramentsnis en rechts de piscina

Goutum, opening in de noordmuur van het koor met zicht op de verhoogde koorvloer

bedraagt de verhoging hier liefst ca. 90 cm. Niet in iedere kerk zal de verhoging zo sterk zijn, maar in veel kerken dient men er wel rekening mee te houden dat de vloer in de Middeleeuwen onder het huidige niveau lag.

Eenvoudige nissen in de noordmuur van het koor

In verschillende kerken treffen we in de noordmuur van het koor een nis aan zonder speciaal accent maar gezien

de plaatsing betreft het naar alle waarschijnlijkheid de sacramentsnis. De nissen zijn niet bekleed met platen natuursteen, al kan in sommige kerken onder de pleister nog een dergelijke plaat of een fragment ervan aanwezig zijn.

In **Buitenpost** is het muurvlak boven de nis gesloten terwijl dat in alle zijden van het koor en alle traveeën van het schip met een venster geopend is. Dit doet vermoeden dat op het muurvlak boven de nis een geschilderde of beeldhouwde versiering was aangebracht ofwel dat de nis deel uitmaakte van een sacramentshuis. In **Ferwerd** zijn in de noordoostmuur van het koor, daterend uit 1525, twee brede hoge nissen met een segmentboog aangebracht. De rechter is 113 cm breed en 144 cm hoog, de linker meet 73 bij 95 cm. Opvallend is de diepte: rechts 40 cm en links 46 cm. Mogelijk diende de grootste voor het bewaren van sacrament. In 1540 gaven vier priesters in Ferwerd geld om een sacramentshuis te maken, maar hoe dat eruit heeft gezien is onbekend.³³ Ook in het naburige **Finkum** vinden we in het laatgotische koor twee forse segmentbogige nissen: de ene in de noordmuur, de andere in het zuidelijke deel van de rechte sluitingsmuur. De nis in de noordmuur is 119 cm hoog en 100 cm breed maar slechts 29 cm diep. Mogelijk vormde deze nis de omraming van het sacramentshuis. Opvallend in **Hantum** is de hoge plaats van de eenvoudige nis op 180 cm boven de kerkvloer. In **Huizum** bevindt de nis zich op de overgang van twee zijden van vijfzijdige koor. In **Jistrum** (Eestrum) vinden we in koor van de dertiende-eeuwse kerk twee nissen die veel overeenkomst vertonen. Beide zijn breed en laag en worden afgesloten door een segmentboog. De hoogte is identiek: aan de zijkant 40 cm en in het midden 45 cm. Dit betekent dat de sacramentsnis (breed 96 cm) erg laag is en de piscina (breed 67 cm) tamelijk breed. De nissen liggen tegenover elkaar in de noordoost- en zuidoostzijde van het koor. Zij hebben in hun vormgeving geen relatie tot de architectuur en zijn waarschijnlijk later ingezet. **Jouswier** heeft een nis in de noordoostmuur van het

koor. In **Kollumerzwaag** is evenals in het naburige Buitenpost het muurvlak boven de nis geheel gesloten en kan dus gediend hebben voor decoratie rond de nis. Het laatste geldt ook voor de Jacobijnerkerk in **Leeuwarden**. De nis met keperboog in **Lichtaard** zit tamelijk laag, maar dat is ook bij de piscina het geval. Ook hier is een latere verhoging van de vloer waarschijnlijk de oorzaak en mag een voorzichtige duiding wel in de richting van een sacramentsnis gaan. **Piaam** heeft een eenvoudige rechthoekige nis. In **Workum** bevindt zich in de noordmuur van het koor een forse nis, hoog 93 cm en diep 36 cm. Aan de voorzijde is de nis 49 cm breed doch achter 86 cm. Dit komt doordat aan de rechterzijde het achterste deel doorloopt achter het voorste muurvlak. Het is een constructie die ook elders voorkomt. Op deze wijze kon men kostbaar vaatwerk aan ongewenste blikken onttrekken. De nis bevindt zich achter de wand van de nieuwe bank langs de muur doch kan met een luikje geopend worden.

De overige kerken

In het voorgaande zijn de nissen genoemd die nu zichtbaar zijn in 22 kerken. In Friesland dateren ca. 130³⁴ kerken geheel of ten dele uit de Middeleeuwen en de vraag rijst waar in die andere kerken het sacrament werd bewaard.

In de eerste plaats zal de lijst aangevuld kunnen worden door de bestudering van de verslagen van de vele kerkrestauraties die in de twintigste eeuw hebben plaatsgevonden. Enkele voorbeelden zijn de volgende. In hun beschrijving van **Boksum** vermelden de bouwkundigen Reinstra en Van der Waard: 'Een tweede wijziging die rond 1474 in de sluiting werd doorgevoerd betrof het aanbrengen van een kleine nis in het noordoostelijke muurvlak. Dit vlak werd voor een deel opgetrokken in rode baksteen. Het nisje functioneerde mogelijk als sacramentshuisje'.³⁵ Deze nis is weer achter de lambriering verdwenen maar uit foto's die tijdens de restauratie gemaakt zijn blijkt dat het een korfbogige nis betreft, die op ca. 80 cm hoogte zit en aan de zijkant ca. 60 cm

hoog is. In vorm, plaats en samenhang met de piscinanis vertoont hij veel overeenkomst met het naburige Deinum en er hoeft hier dan ook nauwelijks twijfel te zijn dat het een sacramentsnis betreft. In hun reconstructie van de noordmuur in **Genum** tekenen Van den Berg en Berghuis in het koor een segmentbogige nis op ongeveer 150 cm. hoogte.³⁶ Een soortgelijke nis tekenen zij in de reconstructie van de noordmuur in **Waaxens** en benoemen deze als sacramentsnis.³⁷ In Tjerkwerd kwamen nissen bloot tijdens de restauratie in 1994.³⁸ In de tweede plaats is een aantal kerken (nog) niet gerestaureerd. De meeste zijn wel opgeknapt of hersteld maar daarbij heeft meestal geen intensief onderzoek van de muren plaats gevonden. In tientallen kerken wordt de muur tot 1,50 of 2 m hoogte bedekt door een lambriering. Verscheidene van deze kerken bewaren ongetwijfeld achter de pleisterlagen geheimen omtrent hun middeleeuws verleden, dus ook van sacramentsnissen. In de derde plaats zullen verschillende kerken een sacramentstoren hebben gehad, hetzij geheel losstaand, hetzij tegen een muurvlak. Deze torens zijn bij de Reformatie grondig opgeruimd, maar soms vinden we een aanwijzing in deze richting. Van belang is in dit verband archeologisch onderzoek. In 1978 deed G. Elzinga onderzoek in de kerk van **Hollum** op Ameland. Hij schrijft daarover: 'Naast dit (hoog)altaar ontwaarde men dan tegen de noordwand van het koor nog een bouwsel, mogelijk een sacramentshuisje, dat op een rechthoekig fundament van ca. 1,50 x 0,60 m moet hebben gerust'.³⁹ Een andere aanwijzing levert de kerk in **Kollum**. Hier hebben alle traveeën zowel in de noord- als de zuidmuur een venster, terwijl ook de vijf zijden van het koor met een venster geopend zijn. Het enige muurvlak dat geheel gesloten bleef is de noordmuur in de tweede travee van het koor. Van den Berg heeft hier geen verklaring voor. Zij oppert de mogelijkheid dat hier een sacristie gestaan zou kunnen hebben, maar geeft ook aan dat tegen die oplossing de omstandigheid pleit dat waterlijst en plint doorlopen.⁴⁰ In het voorgaande is erop gewezen dat eveneens in de naburige kerken van

Kollumerzwaag, noordzijde met links een dicht muurvlak, waarschijnlijk ten behoeve van een sacramentshuis

Buitenpost en Kollumerzwaag de noordmuur van het koor als enige muurgedeelte geheel gesloten is. In deze twee kerken bleef in dat vlak een nis bewaard, die ongetwijfeld bekroond werd door een beeldhouwde of geschilderde decoratie. In Kollum is een dergelijke nis niet aanwezig en mogelijk heeft hier een torenvormig sacramentshuis voor de muur gestaan, hetgeen de reden zal zijn dat dit muurvlak bij de bouw in de vijftiende eeuw vensterloos opgetrokken werd. Waarschijnlijk kan bij meer kerken in Friesland een analyse van de muurvlakken tot eenzelfde conclusie leiden.⁴¹

2 DE PISCINA

Functie als wasbekken

Volgens kerkelijk voorschrift was in iedere kerk een wasbekken aanwezig voor de handwassing van de priester vóór de mis en de reiniging van zijn vingers en van het gewijde vaatwerk na de communie. Dit bekken bevond zich als regel in de muur naast het altaar en had een afvoer naar buiten waardoor het water op de gewijde grond van het kerkhof terechtkwam. De naam piscina is het Latijnse woord voor waterbekken. De handwassing

bij het begin van de mis heeft vooral een symbolische betekenis. Het is een gebaar van zuiverheid bij nadering van het heilige en een teken van innerlijke reinheid. Reeds in het Oude Testament treffen we dit gebaar aan, bijvoorbeeld in Psalm 26:6: 'Ik was mijn handen in onschuld, en maak den omgang om uw altaar o Heer'. Het eerste woord van deze tekst, die door de priester bij de handwassing werd gebeden, is in het latijn 'lavabo' en dat wordt op den duur ook wel de naam van het bekken en de schenkan (en in Frankrijk zelfs van een gewone wasbak).

Tot de twaalfde eeuw vonden beide handelingen in hetzelfde bekken plaats, maar in 1204 bepaalde paus Innocentius III dat hiervoor twee verschillende bekkens gebruikt moesten worden. Hij vond het ongepast dat het water dat al eerder gebruikt was om de handen of vingers van de priester te wassen vermengd werd met het water dat diende om de vingers en de kelk te reinigen na de communie. Het laatste zou nog enkele resten van de hostie kunnen bevatten of naar de geconsacreerde wijn kunnen smaken. Innocentius gaf er de voorkeur aan dat de priester dit laatste water zou opdrinken, maar veel priesters hadden daar een tegenzin in en in dat geval moesten er twee bekkens aanwezig zijn. In de loop der tijd werd het gebruikelijk om de vingers en de kelk te reinigen met wijn, de ablutiewijn, en deze ook op te drinken. Daarmee verviel de noodzaak van twee bekkens. Enkele kerken in Groningen hebben twee bekkens, bijvoorbeeld Krewerd en Leermens, maar in Friesland komt dit niet voor. In de late Middeleeuwen kwam de gewoonte in zwang dat de priester bij het begin van de mis (symbolisch) zijn vingers reinigde met behulp van een kan water en een schaal. Deze ontwikkeling hield in dat men voor de rituele reiniging geen wasbekken meer nodig had.

Functie als 'heilig putje'

Een tweede functie van de piscina was die van 'heilig putje' of *sacrarium*. Dikwijls zijn in middeleeuwse kerkelijke voorschriften bepalingen opgenomen over de

Leeuwarden, Jacobijnerkerk, piscina in de sacristie; links deur naar het koor

omgang met voorwerpen die onvoorzien met de hostie en de wijn, ofwel lichaam en bloed van Christus in aanraking gekomen waren. In 1288 bepaalde de bisschop van Luik, Jean de Flandre, dat indien er miswijn op een kledingstuk terecht gekomen was, dat gedeelte afgescheurd en verbrand moest worden.⁴² Vervolgens moest men de as wegspoelen in de 'sacra piscina'. Viel een spin of vlieg in de miswijn dat moest deze boven de piscina verbrand worden. Dit gold ook voor de doek waarmee de kelk gereinigd werd als deze versleten was. Verder was het

Bolsward, Martinikerk, piscina

gebruikelijk om het water waarmee de altaardwaal, de corporale en het kelklingen gewassen waren in de piscina weg te spoelen. Hier gaat het dan meer om een 'heilig putje' dan om een ritueel wasbekken. Soms treft men in de sacristie naast de piscina nog een stookplaats aan waar de rituele verbranding kon plaatsvinden. Bij de restauratie van de Jacobijnerkerk in **Leeuwarden** vond men in 1974 in de noordoostelijke hoek van de sacristie uit het begin van de zestiende eeuw naast de piscina een tweede nis. Deze nis had een recht

omhoog lopend kanaal en mogelijk was dit de schoorsteen van een rituele stookplaats, hoewel men geen roetsporen heeft gevonden.⁴³ De gewone stookplaats ter verwarming van de ruimte bevond zich hier aan de westzijde. In de Martinikerk te **Bolsward** (1446-1466) bevindt zich naast de piscina een normale stookplaats. Mogelijk heeft die tevens gediend voor rituele verbrandingen. Het is waarschijnlijk dat ook piscina's in de muur van het koor de functie van 'heilig putje' vervulden als de kerk geen sacristie had. Daar het overgrote deel van de piscina's in Friesland uit de late Middeleeuwen dateert zal vooral aan de laatste functie gedacht moeten worden.

Topstuk in Bolsward

De fraaiste piscina van Friesland en ook één van de topstukken in Nederland is te vinden in de Martinikerk in Bolsward. Hij zit niet in de muur van het koor maar in de sacristie, zoals dat vaker bij grote kerken het geval is. Hij valt in de eerste plaats op door het formaat. De hoogte is 220 cm en de breedte 133 cm, terwijl het bekken liefst 147 cm breed en 57 cm diep is. Het is duidelijk bestemd geweest voor het gebruik in een grote kerk met verschillende altaren. In de tweede plaats valt deze piscina op door zijn fraaie vormgeving en omdat hij geheel intact bewaard is gebleven. Het bekken heeft een brede opstaande rand met aan de binnenkant een hol profiel. De afvoer naar buiten bleef bewaard, maar is aan de binnenzijde dichtgemaakt. De piscina wordt afgesloten door een halfronde boog die versierd is met een rij tufstenen boogjes. Het rechte rode bekken beneden en de halfronde grijze boog boven vormen een evenwichtige omlijsting van de diepe nis. Het achtervlak is verlevendigd door een klein rechthoekig venster binnen een nis met soortgelijke boog. Door materiaalgebruik, vormgeving en verhoudingen vormt deze piscina een zeer harmonieus geheel.

Plaats in de kerk

Bij de 130 middeleeuwse kerken in Friesland vond ik

40 piscina's, dus bijna tweemaal zoveel als de 22 sacramentsnissen. De piscina werd bij de Reformatie niet of nauwelijks als aanstootgevend ervaren en verwijdering was lastig omdat het een onderdeel van de muur betrof. De meeste piscina's zijn verdwenen bij latere verbouwingen of herstelwerkzaamheden. In verscheidene kerken is de piscina nog wel aanwezig, maar niet herkenbaar omdat hij dichtgemetseld en bepleisterd is. Dit geldt trouwens ook voor sacramentsnissen. Verder wordt in verschillende kerken de piscina bedekt door een houten lambrisering. Bij de oudere restauraties werd die meestal verwijderd, als zijnde niet middeleeuws, maar bij de meer recente vaak intact gelaten. In **Ternaard** verdween de piscina weer achter de lambrisering, maar in **Hantum** en **Oosterbierum** heeft men er een luik voor geplaatst. In **Beers** en **Boksum** is een deurtje in de lambrisering gemaakt. Ook voor de piscina geldt dat er in komende jaren bij kerkherstel nog verschillende tevoorschijn zullen komen.

De gebruikelijke plaats voor de piscina is de zuid- of zuidoostzijde van het koor. In Friesland is dat het geval bij 30 kerken, dus bij het overgrote deel. Ook **Augustinusga** waar de piscina aan de zuidzijde van de rechte sluitingsmuur zit, hoort hierbij. In zeven kerken zit de piscina in de noordoostmuur van het koor. Daarvan liggen er drie in de Zuidwesthoek vlak bij elkaar, nl. **Exmorra**, **Schraard** en **Piaam**. Verder **Wetzens** en **Oosterbierum** in het noorden en **Bozum** en **Swichum** in het midden van Friesland. In de Broerekerk in **Bolsward** vinden we de piscina aan het oosteinde van de zuidbeuk en deze werd dus hier gebruikt bij een zijaltaar. Afwijkend is de plaats van de piscina in **Blija** daar men deze heeft aangebracht in de oostmuur ofwel in het midden van de vijfzijdige sluiting. Hij was dus hier pal achter het hoofdaltaar gelegen wat voor een piscina een ongebruikelijke plaats is. Juist hier is eerder aan de functie van 'heilig putje' te denken dan aan die van sacraal wasbekken. Ook in sommige andere kerken is de piscina meer schuin achter het altaar aangebracht dan er naast, bijvoorbeeld in **Anjum** en **Jouswier**.

Augustinusga, piscina in het zuidelijk deel van de rechte oostmuur

Waaksens, zuidoostzijde van het koor; ter wille van de piscina is bij de bouw een venster ingekort

Wetzens, links een hagioscoop, rechts de later ingebroken piscina en boven een venster

Blija, piscina in de oostmuur van het koor

Hoogte boven de vloer

Voor een goed functioneel gebruik van de piscina moest deze aangebracht zijn op werkhoogte, d.w.z. een hoogte waarbij het voor de priester gemakkelijk was om zijn handen met water te overgieten. Dit is een hoogte van ongeveer 70 cm. We treffen deze o.a. aan bij de piscina's in de Broerekerk en de sacristie van de Martinikerk in **Bolsward** waar de vloer zich kennelijk nog op het oude nivo bevindt. In 10 kerken is de hoogte tussen de 70 en de 90 cm en in 8 kerken 50 tot 70 cm. In 14 kerken is de hoogte minder dan 50 cm met als uitersten **Deinum** en **Aalsum** met 12 cm. Deze geringe hoogte is het gevolg van latere verhogingen van de kerkvloer. De reden was meestal dat het kerkhof in de loop der eeuwen opgehoogd was (begravingen) en men de kerkvloer op dezelfde hoogte wilde brengen. Dat veel kerkhoven oorspronkelijk lager waren blijkt uit de geringe hoogte van verscheidene romaanse ingangen, die nu vaak worden aangeduid als 'noormannenpoortjes'. Daarnaast heeft bij de vloerverhogingen ook het maken van graven en grafkelders een rol gespeeld.

In 2 kerken is van een afwijkende hoogte sprake. In **Blija** is deze 143 cm. Lage openingen kunnen er hier volgens Van den Berg op wijzen dat het vloernivo oorspronkelijk hoger geweest is en zich in het koor grafkelders bevonden.⁴⁴ Deze zouden dan hier niet later aangebracht zijn, zoals meestal het geval is, maar tegelijk met de bouw van de kerk in de eerste helft van de zestiende eeuw. Van den Berg wijst in dit verband op de kerk in **Rinsumageest** waar rond 1500 een crypt in het koor werd aangelegd, hetgeen de vloer aanzienlijk verhoogde.⁴⁵ Mogelijk is ook in de romaanse kerk van **Hantum** de vloer hoger geweest want zowel de piscina als de sacramentsnis zitten hier bijzonder hoog, respectievelijk op 122 en 180 cm. Alle drie kerken liggen in het noorden van Friesland.

Vorm en datering

De piscinanissen worden afgesloten door verschillende boogtypen: rondboog, spitsboog, segmentboog, korfboog

en kielboog. De laatste twee zijn kenmerkend voor de late Middeleeuwen maar met de andere is de datering moeilijker. De rondboog is kenmerkend voor het romaans, maar wordt ook later toegepast. Ook de segmentboog en de spitsboog worden in een langer tijdsbestek gebruikt.

Een eenvoudige ronde boog vinden we in de dertiende-eeuwse koorpartijen van **Aalsum**, **Bozum**, **Exmorra** en **Schraard** maar dat hoeft niet te betekenen dat ook de piscina's uit die tijd dateren. Die in Bozum en Exmorra neigen naar een korfboog. De nis in Bozum vertoont in de boog en de achterwand een ruwe afwerking die erop wijst dat hij ingehakt is. Ook ontbreekt een rollaag.

De dertiende-eeuwse kerk van **Burgwerd** heeft een rondboognis met een geprofileerde baksteenrand die typerend is voor het begin van de zestiende eeuw. Hij is dus ingehakt. De kerken in **Beers**, **Boksum** en **Deinum** die vlak bij elkaar gelegen zijn, hebben een forse nis met ronde boog. Men heeft dus kennelijk bij de bouw gekeken naar de buurkerk, een verschijnsel dat we ook elders tegenkomen. De nis in **Boksum** dateert van ca. 1474 toen de kerk werd verbouwd.⁴⁶ De nis in **Deinum** had een opgepleisterde siervoeg, een kenmerk voor de tijd rond 1500. De kerk in **Augustinusga** dateert uit de vijftiende eeuw

Twee geestelijken voor een altaar. De linker giet uit een kan water of wijn in een ampul. De rechter giet boven een piscina water uit een lavaboketel over zijn rechter hand. Miniatuur Universiteitsbibliotheek Utrecht, ca. 1450

Bozum, piscina

Piaam, onder het raam zeer waarschijnlijk de piscina en rechts de sacramentsnis

Huizum, piscina

Burgwerd, piscina

en dat geldt waarschijnlijk ook voor de rondboognis met afgeschuinde dagkanten. De conclusie is dat de nissen met een ronde boog waarschijnlijk alle uit de vijftiende of eerste helft zestiende eeuw dateren. Sommige zijn ingehakt in ouder muurwerk, andere bij de bouw of verbouw van de kerk aangebracht.

De Broerekerk in **Bolsward**, die gebouwd werd rond 1300, heeft een piscina in de vorm van een smalle hoge spitsboognis met afgeschuinde dagkant. De vorm van de spitsboog lijkt op die van de nissen in de voorgevel hetgeen een datering in de bouwtijd zou doen vermoeden. Uit de ingekapte dagkant blijkt echter dat ook deze later is ingehakt. Een spitsboognis vinden we in twee dorpskerken uit de dertiende eeuw: **Piaam** en **Britsum**.

De eerste met een rondstaafprofiel, de tweede met

afgeschuinde dagkanten. De nis in Britsum bleek ingekapt te zijn. Waarschijnlijk is dat ook in **Piaam** het geval gezien het contrast met romaanse vensters uit de bouw-tijd. In drie kerken dateren de spitsboognissen uit de bouw of verbouw in de late Middeleeuwen. **Hijlaard** werd toen gebouwd, terwijl **Deersum** en **Huizum** verbouwd werden. De laatste heeft een rand met kwart-hol profiel, terwijl bij de eerste twee de dagkant is afgeschuind. Voor de piscinanissen met een spitsboog geldt dus hetzelfde als voor die met een rondboog: ze zijn in de vijftiende of zestiende eeuw ingehakt in ouder muurwerk of aangebracht bij bouw of verbouw. Een flink aantal piscinanissen heeft een segmentboog en deze afsluiting dateert meestal uit de vijftiende of de eerste helft van de zestiende eeuw. Dit betreft in de eerste

Voor het altaar een priester die de mis opdraagt. Op de voorgrond een geestelijke bij een lezer en rechts een zangkoor. Links in de muur een piscina waarin een lavaboketel hangt en twee ampullen en een schaal op de bodem staan. Laatmiddeleeuws schilderij

plaats vijf kerken die toen gebouwd werden: **Blija**, **Buitenpost**, **Damwoude** (voorheen Murmerwoude, koorpartij), **Leeuwarden** (sacristie Jacobijnerkerk) en **Oldeholtpade**. In de tweede plaats betreft dit zes oudere kerken: **Genum**, **Hogebeintum**, **Jistrum** (Eestrum), **Rinsumageest**, **Westergeest** en **Wetzens**. De meeste van deze nissen hebben een afgeschuinde dagkant. Deze ontbreekt in **Buitenpost**, **Damwoude** en **Wetzens**, terwijl de nis in **Westergeest** is geplaatst binnen een rondboog-

Genum, piscina

Hantum, piscina

Lichtaard, piscina

Hoorn, zuidoostzijde koor met gedicht piscinavenster

Hoorn, piscina met gedicht venster en bekken van baksteen

Swichum, piscina met gedicht venster en vernieuwde afvoer

nis met kwarthol profiel. Bij de romaanse kerk van **Wetzens** vond men bij de restauratie dat de nis naderhand is ingehakt waarbij men waarschijnlijk de muurdikte heeft overschat en er doorheen hakte.⁴⁷ Ook dit nis-type werd deels bij de bouw aangebracht, deels ingehakt. Drie kerken in het noordoosten van Friesland hebben een nis met een geprofileerde rand in baksteen. Het betreft **Jouswier** en **Waaksens** met een korfboog en

Ternaard met een segmentboog. Dit profiel is kenmerkend voor het eerste kwart van de zestiende eeuw. Uit het midden van de zestiende eeuw dateert de kerk in **Lichtaard** waar de nis een kielboog heeft. Deze nis was omgeven door een 15 cm brede geschilderde rode band met schijnvoegen.⁴⁸ Drie nissen hebben een afwijkende vormgeving. De kerk in **Katlijk** uit het begin van de zestiende eeuw, heeft een rechthoekige nis. Deze wijkt dus sterk af maar gezien de plaatsing aan de zuidoostzijde van het koor ben ik geneigd hem wel als piscina te beschouwen. In **Anjum** is de gecompliceerde segmentboognis geplaatst binnen één van de grote korfboognissen onder de vensters van het koor uit de zestiende eeuw. Tenslotte de nis in **Hantum**. Deze heeft bovenaan een keperboog en onderaan halfronde hoeken, terwijl de opening naar de afvoer trechtersvormig toeloopt. Er is reeds op gewezen dat de hooggeplaatste nis in Hantum mogelijk verband houdt met een hoge vloer die evenals in **Blija** en **Rinsumageest** in de zestiende eeuw aangebracht zou kunnen zijn. Niet genoemd in dit overzicht zijn de nissen in **Bornwird** en **Hoorn**, daar deze beide beroofd zijn van hun afsluitende boog. In **Swichum** is de boog niet blootgelegd tijdens de restauratie. De nis in de Martinikerk van **Bolsward** kwam reeds eerder ter sprake. Uit dit overzicht blijkt dat het overgrote deel van de piscina's in de Friese kerken uit de vijftiende en zestiende eeuw dateert, terwijl reeds is opgemerkt dat met name aan de functie van 'heilig putje' gedacht moet worden. De samenhang tussen beide factoren is dat de toenemende verering van het heilig sacrament in de late Middeleeuwen heeft geleid tot een uiterst behoedzame omgang met de resten van de hostie en de wijn. Er werd angstvallig op gelet dat niets van de heilige materie verloren zou gaan, ofwel op een ongewijde plaats terecht zou komen.

Venster in de achterwand

Enkele piscina's hebben een venster in de achterwand. Reeds genoemd is het fraaie venstertje in de sacristie te

Bolsward. De kerk in **Hoorn** heeft in de achtwand een smal spitsbogig venster. Vooral aan de buitenzijde is goed waarneembaar dat het om een gedicht venstertje gaat en niet om een nis. Hoewel deze kerk ingrijpend is gerestaureerd is dit venster niet heropend. Een bijzondere situatie vinden we in **Swichum**. In de noordmuur van het koor bevindt zich aan de buitenzijde 35 cm boven de grond een nis die gedekt wordt met een keperboog. De nis is later dichtgezet met kleine gele Friese steen. De onderkant van de nis bestaat uit een afvoergootje en dit maakt het zeer waarschijnlijk dat we hier met een piscina te maken hebben en niet met een dichtgezet venstertje. Uitzonderlijk is dat deze piscina kennelijk in zijn geheel de vorm van een venster heeft gehad. Tijdens de restauratie (1995-1997) is de lambrisering niet verwijderd zodat onbekend is hoe de piscina er aan de binnenzijde uitzag.

Het bekken

In 16 van de 38 piscina's bleef het bekken bewaard, hetzij geheel, hetzij ten dele. Compleet bewaarde bekkens treft men aan in **Augustinusga**, **Blija**, **Bolsward**-Martinikerk, **Genum**, **Hoorn**, **Ternaard** en **Westergeest**. In verschillende kerken is het grootste deel van het bekken bewaard gebleven, maar de rand aan de voorzijde afgeslagen. Meestal gebeurde dat bij de plaatsing van een bank of lambrisering, elders gewoon bij het dichtmetseven van het gat. Dit betreft de piscina's in **Anjum**, **Beers** (geringe beschadiging), **Boksum**, **Bozum**, **Deersum**, **Exmorra**, **Huizum**, **Schraard** en **Ternaard**. Waar het bekken uit natuursteen bestaat betreft dit bijna overal rode zandsteen. Een uitzondering vormt **Boksum** waar het bekken uit donkergrijze leisteen bestaat. In Noord-Nederland komt een bekken van dit materiaal verder alleen voor in Diever en Tinallinge. In **Hoorn** bestaat het bekken uit baksteen en het is zeer wel mogelijk dat dit in meer kerken het geval is waar de bodem nu bedekt is met een pleisterlaag. Bij de vorm van het bekken zijn twee typen te onderscheiden. In de eerste plaats het rechthoekige dat men in

Augustinusga, piscina

Anjum, piscinabekken (los van de muur)

Wons, piscinabekken dat op het kerkhof werd opgegraven

Boksum, piscina met bekken van leisteen en in de zijwanden resten van de vroegere ijzeren dwarsstang. In de achterwand waarschijnlijk een gedichte ampullennis

Boksum, uitmonding van de piscina

Schraard, beschadigde uitmonding van de piscina

Buitenpost, beschadigde uitmonding van de piscina

Bolsward, Martinikerk, uitmonding van de piscina

Westergeest, uitmonding van de piscina in de baksteen

de meeste kerken kan aantreffen. In de tweede plaats het bekken waarbij de achterzijde van de verdiepte ruimte voor het water een gebogen vorm heeft in de vorm van een accolade. Bij het laatste is de opstaande rand op beide hoeken gebogen en vormt zo een trechter naar de afvoer. Dit type komt voor in **Anjum**, **Exmorra** en het naburige **Schraard**. Alle bekkens hebben een opstaande rand en de meeste zijn licht hellend geplaatst, zodat het water gemakkelijk kon weglopen naar de opening van de afvoer.

Twee 'losse' piscina's

In de Zuidwesthoek van Friesland bleven twee piscina's bewaard, los van de oude kerk waar ze vroeger in bevestigd waren. Rond 1968⁴⁹ vond men bij het delven van een graf op het kerkhof van **Wons** een piscina met een bekken van het eerste type. Het bijna vierkante exemplaar (diep 52 cm en breed ca 58 (voor) en 54 (achter) cm) is gaaf bewaard gebleven, want slechts op één hoek is er een klein stuk afgebroken. Bij de afbraak in 1728 van de middeleeuwse kerk heeft men de piscina kennelijk zo waardevol gevonden dat men hem niet kapotsloeg maar op het kerkhof begroef. Hij staat nu opgesteld in het portaal van de kerk uit 1728. In **Ferwoude** bleef een bekken bewaard van het tweede type. Ook dit is een gaaf exemplaar waaraan de vormgeving goed valt te bestuderen. Het is vóór 61 cm breed en achter ca. 42 terwijl de lengte 64 cm bedraagt. De opstaande rand is 6 cm breed en het is 4 cm verdiept voor het water. Het curieuze van dit bekken is echter dat het niet alleen los van een kerk voorkomt maar ook de herkomst niet geheel zeker is. Toen Yde Schakel, de grondlegger van de historische Aldfaers Erf-route, in 1968 de historische timmerwerkplaats in Ferwoude aankocht⁵⁰, vond hij daarin dit bekken. Hij acht het waarschijnlijk dat het bekken afkomstig is van de kerk in Ferwoude. Deze kerk dateert mogelijk nog uit de Middeleeuwen maar werd in 1767 ingrijpend gewijzigd. Het bekken heeft misschien bij een huis of boerderij dienst gedaan als steen voor het opvangen van water

uit een goot of regenpijp. Waarschijnlijk zag meester-timmerman Enne Rinkes Feenstra (1845-1926) er de waarde van in en borg hij het op in zijn werkplaats. Naar aanleiding van de onderhavige studie heeft Schakel in 2003 het bekken aan de Stichting Âlde Fryske Tsjerken geschenken.

De uitmonding

Het water liep weg via een gootje door de muur waarbij de uitmonding van het gootje aan de buitenzijde verschillend gevormd kan zijn. Bijzonder gaaf is de uitmonding in **Boksum**. Deze bestaat uit een blokje rode zandsteen waarvan de hoeken aan de voorzijde zijn afgeschuind. Het steekt 7,5 cm uit de muur. De uitmonding bestaat hier uit ander materiaal dan het leistenen bekken. Het vormt dus geen voortzetting van het bekken zoals elders wel voorkomt. Verschil in materiaalgebruik is er ook in de Martinikerk in **Bolsward**. Het bekken bestaat daar uit rode zandsteen en de uitmonding uit grijze natuursteen. De sterk verweerde brede rechthoekige monding steekt ook hier uit de muur. Dat is eveneens het geval in **Buitenpost** waar de sterk beschadigde monding van rode zandsteen halfgrond is. Hoe het bekken er hier uitzag is niet bekend. Vermoedelijk hadden verschillende kerken een piscina-uitgang als **Boksum**, maar werd die later beschadigd. De uitmonding in **Ternaard** steekt iets buiten de muur, maar in het midden zijn stukken afgebroken. Dat geldt in nog sterkere mate voor **Bozum** en **Schraard** waar hij nu vlak is met de muur. Bij alle drie gaat het om rode zandsteen wat ook het materiaal van het bekken is. Onzeker is of gootje en uitmonding één geheel met het bekken vormen, dan wel er los bij geplaatst zijn. Die twijfel hoeft er in **Exmorra** nauwelijks te bestaan, want hier benadert de uitmonding met een breedte van 50 cm die van het bekken met 61 cm, terwijl beide ca. 8 cm dik zijn. De plaat natuursteen ligt vlak met de muur en maakt niet de indruk beschadigd te zijn. Exmorra wijkt in dezen duidelijk af van de anderen, want de uitmonding in **Boksum** is 17 cm breed,

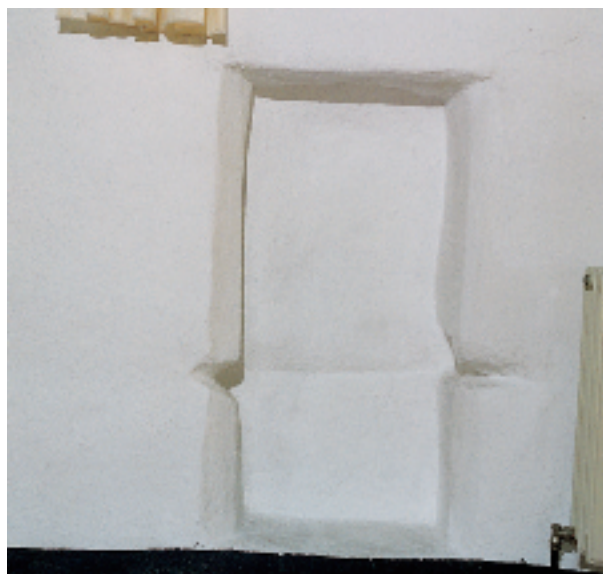
Leeuwarden, Jacobijnerkerk, piscina met ophanghaak voor de lavaboketel

Jouswier, piscina met (beschadigde) getrapte vloer, waarschijnlijk voor de plaatsing van de ampullen

Deersum, piscina met stenen lijst als plaats voor de ampullen

Katlijk, nis op de plaats die voor de piscina gebruikelijk is, hier met gleuven voor een plank ten behoeve van de ampullen

in **Bozum** oorspronkelijk waarschijnlijk ca 22, in **Schraard** ca. 19,5 cm en in **Ternaard** 24 cm.

Niet bij elke kerk heeft men de piscina voorzien van een natuurstenen gootje met een uitmonding van hetzelfde materiaal. In **Hoorn** is het bekken van baksteen en ook het gootje waarbij de uitgang simpelweg bestaat uit een uitholling in de baksteen zonder enig speciaal accent. Dit komt ook voor bij kerken met een zandstenen bekken, bijvoorbeeld in **Westergeest**. In **Wetzens** vinden we een dergelijke uitgang in tufsteen, maar hierbij merkt Van den Berg op dat hij pas sinds de restauratie met tufsteen is dichtgezet en dat het voordien met baksteen was gebeurd.⁵¹

Een bijzondere uitmonding vinden we in Swichum. De halve baksteen van de uitmonding die bij de muur aansluit is oud, maar de complete lange steen is nieuw. Op deze plaats zat een baksteen met dezelfde vorm, die kapotgevroren was. Men heeft hem vervangen door een andere oude baksteen, na die eerst uitgehold te hebben met een scherpe kaphamer.⁵²

In verschillende kerken loopt het gootje door de muur iets hellend in rechte lijn naar buiten. Waar het nog open is of aan de binnenzijde met glas is afgesloten kan men met het blote oog het verloop volgen, bijvoorbeeld in **Buitenpost**. Dit is niet altijd het geval, want in Boksum bleek bij de restauratie dat het gootje door de muur een verval van twee steenlagen had. Dikwijls is het binnen of buiten gedicht ter voorkoming van tocht of het binnenvliegen van vogeltjes.

De plaats van lavaboketel en ampullen

In de nis hing dikwijls een lavaboketel die gebruikt werd voor de wassingen. Deze had als regel twee S-vormig gebogen tuiten die vlak boven de bodem aanvingen en soms eindigden in een slangenkop. Als de ketel schuin gehouden werd stroomde het water eruit. Het Fries Museum bezit twee tuiten van een bronzen lavaboketel die in 1916 werden gevonden op het terrein van het voormalige klooster Nijklooster te Scharnegoutum.⁵³ De ketel kon op twee manieren worden opgehangen:

aan een stang of aan een haak. In de Friese piscina's bleef geen stang bewaard, maar in sommige nissen vinden we wel op ongeveer drievierde van de hoogte resten van een ijzeren stang in de zijkanten, bijvoorbeeld in Boksum. In één piscina bleef de haak bewaard, nl. in de Jacobijnerkerk in **Leeuwarden**. In sommige piscina's zit een ijzerrestant in de bovenkant van de nis, bijvoorbeeld in **Britsum**. Dit kan als een rest van de haak beschouwd worden. Toen G.J. Veenstra in 1922 een tekening maakte van de piscina in **Ternaard** tekende hij daarop ook een haak.⁵⁴ Het is echter zeer waarschijnlijk dat de haak aan de fantasie van Veenstra is ontsproten, want bij de restauratie van 1996 werd hij niet aangetroffen.

Voor de wijn en het water dat met de wijn vermengd moest worden gebruikte men als regel een tinnen kan of ampul met een dikbuikig benedendeel, een smalle hals, een gebogen handvat dat vastgemaakt was aan de bovenrand en het buikdeel en een klapdeksel. Dikwijls was de wijnkan op het deksel gemerkt met een V(inum) en de waterkan met een A(qua). Het Fries Museum bezit een dergelijk ampul van tin met de letter V op het deksel. Hij werd gevonden bij de afgraving van het terrein van het klooster Klaarkamp in 1940 en dateert uit het einde van de vijftiende eeuw. Meer dan eens worden dergelijke kannen afgebeeld op de grafsteen van een priester, bijvoorbeeld in **Minnertsga** en de Jacobijnerkerk in **Leeuwarden**.

Voor de plaatsing van de ampullen voor de wijn en het water waren er verschillende mogelijkheden. In de eerste plaats kon men ze op de bodem van de piscina zetten en uit middeleeuwse afbeeldingen blijkt dat dit niet ongebruikelijk was. Dit zou het geval geweest kunnen zijn in **Jouswier** gezien de merkwaardige getrapte opbouw van de bodem in deze piscina. In de tweede plaats was er de mogelijkheid voor plaatsing binnen de nis op een stenen lijst of op een plank. In Friesland bleef in één piscina een dergelijke stenen lijst bewaard, nl. in **Deersum** waar hij is aangebracht bij de aanzet van de boog. De piscina in **Katlijk** heeft in de zijkanten op ongeveer tweederde van boven gleuven voor een plank.

Deinum, rechts de piscina en links de ampullennis

Anjum, piscina binnen een korfbogige spaarnis; links een klein verhoog als plaats voor de ampullen; het beschadigde bekken is nu los van de muur

Bolsward, Broerekerk, rechts de piscina en links de ampullennis in de zuiderzijbeuk bij de plaats van een verdwenen zijaltaar

De nis in het Groningse Tolbert heeft die plankleuven iets boven het midden. Twijfel aan de functie als piscina, zoals enigszins in Katlijk, hoeft er in Tolbert niet te zijn gezien de afvoer door de muur. Een derde mogelijkheid voor de plaatsing van de ampullen was een aparte kleine nis naast de piscina, een zogenaamde ampullennis. We treffen deze in vier Friese kerken aan. In **Exmorra** en **Deinum** is dat een nis met een keperboog naast de piscinanis met rondboog. In **Genum** hebben beide een segmentboog en in de Broerekerk in Bolsward beide een spitsboog. In **Bolsward** is fraai te zien hoe de ampullennis een verkleinde vorm is van de piscinanis. In alle vijf

kerken zit de ampullennis links van de piscina, een systeem dat ook bij veel middeleeuwse dorpskerken in het buitenland gebruikelijk is. In **Oosterbierum** is in de achterwand van de piscina een holte aangebracht die nu grotendeels met cement is opgevuld maar de indruk geeft een nisje te zijn geweest. Ook in de achterwand van de piscina in **Boksum** lijkt een dergelijke ampullennis dichtgezet te zijn. De vierde mogelijkheid is de bouw van een speciaal verhoog naast de piscina. We treffen deze zelden voorkomende oplossing aan in **Anjum**. Hier heeft men binnen een van de grote korfbogige spaarnissen een piscinanis gemaakt met vooruitstekende onderbouw voor het bekken. Links (!) daarvan heeft men een plateau gemetseld dat tot de helft van de hoogte van het bekken-plateau reikt. De vijfde mogelijkheid voor de plaatsing van de ampullen was een nis in de zijkant van het altaarblok. Deze nissen treffen we nog aan in altaren in Noord-Duitsland en Zweden, maar ten onzent niet meer, daar hier alle altaren bij de Reformatie opgeruimd zijn.

3 OVERIGE NISSEN

Met de sacramentsnis en de piscinanis zijn de twee belangrijkste nistypen beschreven, maar we vinden in ongeveer 30 kerken nog andere nissen. Meestal zijn dat

Hoorn, nissen bij de plaats van vroegere zijaltaren voor de plaatsing van ampullen

er een of twee, maar in sommige kerken betreft het een hele rij. Het zoeken naar de functie van deze nissen is geen eenvoudige zaak en in veel gevallen moet worden volstaan met het uitspreken van een vermoeden en soms is dat zelfs niet mogelijk.

Ampullennissen bij het altaar

De grootste groep wordt gevormd door de nissen die kennelijk dienden om misgerei in de nabijheid van een altaar te plaatsen. Daarbij kan onderscheid gemaakt

Rinsumageest, altaar in de crypt met links een ampullennisje

Burgum, opbergnissen

Jorwerd, opbergnissen (het altaar is van recente datum en wijkt af van het middeleeuwse patroon)

Schraard, links de piscina, midden en links oudere opbergnissen

worden tussen nissen waarin vaatwerk stond dat de priester tijdens de mis onder handbereik moest hebben en nissen die dienden voor het opbergen van vaatwerk en andere zaken na de misviering. Van beide vinden we afbeeldingen op laatmiddeleeuwse miniaturen. Op verschillende van die voorstellingen staan twee ampullen in een muurnis bij het altaar of in een nis in het altaarblok. Het betreft de ampullen met wijn en met water. Volgens kerkelijk voorschrift was het niet toegestaan om de ampullen op het altaar zelf te plaatsen. Soms stonden ze in of bij de piscina, soms in een muurnis bij het altaar of in het altaarblok.

In de kerk van **Minnertsga**, daterend uit de eerste helft van de zestiende eeuw, zijn in de zuidmuur van het schip drie segmentboognissen aangebracht. Blijkens een testament uit 1456 werkten in deze kerk minstens vier priesters en stonden er dus behalve het hoofdaltaar vrij zeker drie zijaltaren.⁵⁵ Deze stonden zeer waarschijnlijk bij de drie nissen en wel met de zijkant tegen de muur. De priester die bij het altaar stond met het gezicht naar het koor kon op die manier gemakkelijk de ampullen uit de nis nemen.

In **Hoorn** zitten twee nissen in de zuidmuur van het koor op 'altaarafstand' van elkaar. De vorm van de nissen wijst op een latere tijd dan de bouwtijd van de kerk. Waarschijnlijk zijn ze aangebracht toen er zijaltaren in de kerk geplaatst werden. In **Beers** vond men bij de restauratie in de noordmuur van het koor twee keperboognissen op enige afstand van elkaar. Wat de rechthoekige nis naast het altaar in de crypt (ca. 1500) van **Rinsumageest** betreft kan aan dezelfde functie gedacht worden. Dat geldt ook voor de beide segmentboognissen in de oostmuur van **Genum** links en rechts van het altaar. Vermoedelijk moeten we bij de nis in de noordmuur van het koor in **Dokkum**, onder het vroegere doksaal, denken aan de ampullennis bij een zijaltaar. In **Aalsum** zit een segmentboognis in de zuidmuur van het schip en in **Britsum** in de zuidmuur van het koor. Verder moet mogelijk ook de vierkante nis in de zuidmuur van **Wijns** aan deze kerken toegevoegd worden.

Opbergnissen in het koor

In het koor van enige romaanse kerken vinden we kleine keperboognissen in het koor. In **Westergeest** (ca. 1200) betreft dit in de noord- en in de zuidmuur een kleine nis en in **Exmorra** een nis aan de zuidoostzijde. **Schraard** heeft in oost- en zuidoostzijde van het koor drie nissen waarvan bij een de zijstukken van de keperboog met een ronding zijn uitgezwenkt. In **Britswerd** zit in de noordmuur van het koor een kleine nis die niet bepleisterd is en aldus zijn structuur goed laat zien. Hij is gedekt met een keperboog van twee grote bakstenen en heeft als zijwanden een grote staande baksteen. Ertegenover is in de zuidwand een eenvoudiger en iets lager geplaatste keperboognis aangebracht. De keperboognis in de noordmuur van **Âldtsjerk** (Oudkerk) werd reeds genoemd bij de sacramentsnissen. **Lions** heeft een lage keperboognis in de zuidoostzijde. Een variatie van deze nissen biedt het koor van de romano-gotische kerk in **Burgum** (Bergum). Hier vinden we in de oost- en zuidzijde van het koor liefst vijf nissen. Mogelijk hangt dit aantal samen met de functie als kloosterkerk. Alle hebben een keperboog die bij de meeste aan de onderkant een kleine verspringing heeft. De functie van deze nissen zal vooral een utilitaire geweest zijn. Men kon hierin allerlei zaken opbergen die men tijdens de misviering nodig had, maar die niet

Burgum, rij gekoppelde nissen aan de noordoostzijde van het koor

Nijland, bij de restauratie in 1982 is de altaarsteen weer op een massieve onderbouw geplaatst volgens middeleeuws patroon. Achter het altaar een opbergnis.

zo waardevol waren dat ze achter slot en grendel bewaard moesten worden. Te denken is hierbij met name aan wierook, wierookvaten, boeken, altaarbel, kaarsen, kaarsendover en kandelaars. We treffen deze ook op miniaturen uit de late Middeleeuwen in nissen aan. Ook in kerken uit de late Middeleeuwen had men opbergruimte nodig. Soms gebeurde dat in houten kasten of in een sacristie als die aanwezig was. Maar ook vinden we dikwijls een nis in het koor. In **Nijland** zit een keperboognis in de oostmuur achter het (herbouwde) altaar. **Anjum** heeft een vierkante nis in de oostmuur. Het rondboognisje in het koor van **Dronrijp** en de korbboognis in het koor van **Herbayum** zullen waarschijnlijk ook benut zijn om hierin misgerei te plaatsen. Het is mogelijk dat in sommige oudere kerken naderhand dergelijke nissen in het koorwand ingezet zijn. Te denken is hierbij aan de korbboognis in de oostmuur van **Wijns** en de rechthoekige nissen in de noord-, oost en zuidzijde van het koor in **Jorwerd**.

In sommige kerken heeft dit type nis aan de achterkant een verspringing. Daarbij is een deel van de nis in de muur uitgebouwd. Men kon daar vaatwerk plaatsen zonder dat het direct zichtbaar was. In **Damwoude**

Britsum, 'vuurnis' met roetsporen (verg. foto 12)

(voorheen Murmerwoude) zit een dergelijke nis in de rechte koorsluiting op slechts 10 cm boven de grond. Hij is 70 cm breed en 89 cm hoog en rechthoekig van vorm. Aan de achterkant is hij rechts 14 cm breder. Enige voorzichtigheid ten aanzien van maten en vorm is op hier zijn plaats want men heeft in de nis een gasmeter geplaatst met bijbehorende buizen en het is niet onmogelijk dat hij toen iets vergroot is, mogelijk ook naar onderen. Ook hier geldt dat de vloer later verhoogd kan zijn en is het niet uitgesloten dat het de vroegere sacramentsnis betreft. De nis in de zuidmuur van **Bozum** heeft aan de achterkant aan weerszijden een verspringing van ca. 15 cm. Het nisje in de zuidmuur van **Hantumhuizen** aan weerszijden een verbreding van 6 cm.

Curieuze 'vuurnis' in Britsum

In **Britsum** vond men bij de restauratie (1992-2002) in de noordoostmuur van het koor laag boven de vloer een halfronde nis. Alles wijst er op dat de nis al bij de bouw in de dertiende eeuw werd aangebracht en niet later ingehakt, zoals het geval is met sacramentshuis in dezelfde muur. De vorm wijkt sterk af van het gebruikelijke nissenpatroon, want hij is breder (104 cm) dan hoger (95 cm). Curieus in de inkeping in de bodem, de achterkant en de linker zijkant. Deze loopt in de bodem aan

de voorzijde van de linkerkant tot iets voorbij het midden, totaal 66 cm. Daar maakt hij een rechte hoek naar de achterwand. In de achterwand en de linkersijkant is hij naar boven aangebracht tot halverwege de vijfde steenlaag, totaal ca 31 cm. De dunne inkeping doet vermoeden dat hier een afscheiding van ijzer heeft gezeten. Op de bodem van dit deel van de nis en tegen de achterwand vond men walm- of roetaanslag. Er is dus hier met vuur gewerkt. Was het de opbergplaats van een wierookvat of van waskaarsen? Maar waarom dan deze bijzondere afbakening? Boven de afbakening vinden we in de beide zijwanden een iets bredere inkeping. Deze werd kennelijk gebruikt om er een plank in te schuiven. Een dergelijke uitzonderlijke nis heb ik tot nu toe bij mijn nissenonderzoek in Nederland niet aangetroffen.

Een opmerkelijke rij nissen in Burgum en Westernijkerk

De kerk in **Burgum** (Bergum) is rijk aan nissen. Naast de reeds genoemde vijf keperboognissen aan de oost- en zuidzijde vinden we in dit koor aan de noordzijde vijf rechthoekige nissen waarvan vier aan de bovenzijde zijn afgesloten door een rechthoekige versmalling. Het bijzondere van deze nissen is dat ze aan elkaar gekoppeld zijn want de afscheiding is aan de achterzijde

Westernijkerk, rij nissen in de zuidmuur van het schip

open. Men zou dus ook spreken van één langgerekte nis die aan de voorzijde door dammen in vijf vakken is verdeeld. De dammen maken het echter onmogelijk de nis als één geheel te gebruiken en derhalve is het beter van vijf nissen te spreken. Vermoedelijk hebben ook deze gediend voor het opbergen van allerlei misgerei. Dit laatste geldt waarschijnlijk ook voor de serie nissen in **Westernijkerk**. In deze dertiende-eeuwse kerk vond men bij de restauratie in 1990 in de zuidmuur van het schip onder de vensters een serie van zes nissen. Deze zijn om en om gedekt door een keperboog of een rondboog. Ten oosten van de rij zit nog een grotere keperboognis. Opvallend is dat een dergelijke rij in een bescheiden dorpskerk is aangebracht en het feit dat ze niet in het koor maar in het schip zijn geplaatst. Vooralsnog lijkt mij de verklaring dat men in **Burgum** en **Westernijkerk** een eigen variatie heeft gevonden voor de behoefte aan opbergruimte.

Plaats voor beeldengroep in de Martinikerk te Bolsward?

In de Martinikerk te **Bolsward** vinden we twee nissen die mogelijk kenmerkend zijn voor een grote kerk. Dit betreft de brede nissen in het oostelijke deel van de beide zijbeuken. In de zuidmuur van de zuidbeuk vinden we een korfboognis van forse afmetingen (h. 210 cm, br. 170 cm, d. 36 cm.). In de achterwand is bovenaan een rechthoekig nisje aangebracht. Heel bijzonder is de kleine nis in de rechter dagkant. Het is van tufsteen en wordt afgesloten door een driepasboog. Men zou aan de plaats voor een zijaltaar kunnen denken maar dat is niet waarschijnlijk omdat de priester dan met het gezicht naar het zuiden zou staan terwijl hij als regel met het gezicht naar het oosten stond. Ook is het nisje in de dagkant dan moeilijk te verklaren. Mogelijk moeten we bij de functie van deze nis denken in de richting van een ruimte voor een devotionele beeldengroep.⁵⁶ Dat kan een Pietà geweest zijn, een beeld van Maria met op haar schoot de dode Christus. Een andere mogelijkheid is een

Grafleggingsgroep, een voorstelling van het moment dat Jezus in een graftombe wordt gelegd. De tombe wordt als regel omgeven door de drie Maria's die bij het graf kwamen, Maria de moeder van Jezus die getroost wordt door de discipel Johannes, alsmede Jozef van Arimathea en Nicodemus. In Nederland bleef een dergelijke groep bewaard in de Munsterkerk in Roermond. De kleine nis in de dagkant kan daarbij gediend hebben voor de plaatsing van een devotielicht of lamp die de aandacht van de bezoekers op de voorstelling vestigde en hielp bij hun meditaties. Een dergelijke lamp werd ook dik-

Bolsward, Martinikerk, nisje in de dagkant van de nis in de zuidmuur, mogelijk voor een devotielicht

wijls aangebracht bij een sacramentshuis. Voorbeelden bleven bewaard in Westfalen. Tegenover deze nis is in de noordbeuk een soortgelijke nis aangebracht, zij het iets kleiner en eenvoudiger van uitvoering. Zo ontbreken hier de nisjes in achterwand en dagkant. Ook deze nis kan gediend hebben voor een beeld of beeldengroep.

Bolsward, Martinikerk, nis in zuidmuur van de zuidbeuk

Nissen voor altaarretabels

De Martinikerk in **Bolsward** heeft een forse korfboognis in de noordmuur van het koor. Het is niet uitgesloten dat deze nis heeft gediend voor de plaatsing van een zijaltaar. Het kwam in de Middeleeuwen voor dat links en rechts van het hoofdaltaar een zijaltaar tegen de muur geplaatst werd. Ook hier stond de priester niet met het gezicht naar het oosten maar nam hij kennelijk geestelijk deel aan de opstelling bij het hoofdaltaar. Gebruik voor

Bolsward, Martinikerk, wijwaternisje naast de ingang in de noordbeuk

een devotiegroep is op deze plaats niet waarschijnlijk daar de leken niet in het koor mochten komen.

In de oostwand van het koor in **Genum** bevindt zich een grote rechthoekige uitsparing die volgens Van den Berg mogelijk diende voor het retabel van het hoofdaltaar.⁵⁷

In het koor van het naburige **Ferwerd** zijn in de noordmuur van het koor twee grote vierkante nissen aangebracht. De grootste is in het voorgaande geduid als mogelijke plaats voor het sacramentshuis. De andere die iets kleiner is (h. 95 cm, br. 73), zou gediend kunnen hebben voor de plaatsing van het retabel van een zijaltaar. Dit stond dan echter wel vrij dicht bij het hoofdaltaar.

Wijwaternis

In de Martinikerk te **Bolsward** vinden we een sierlijk spitsboognisje in de noordbeuk naast de ingang. Het betreft hier zonder twijfel een nis voor wijwater. Het is speciaal gewijd water waarin zout bijgevoegd was en dat geacht werd een zuiverende werking te hebben. De betekenis van de bijmenging van zout ligt in de exorciserende functie, d.w.z. de bezwering van de duivel. Om die redenen werd een wijwaterbekken, losstaand of

Genum, van links naar rechts: opbergnis, ampullennis, piscina en een grote nis die gediend kan hebben als priesterzetel

in een nis, bij voorkeur vlak bij de ingang aangebracht: door even de handen in het water te dopen en een kruis te slaan kon de kerkbezoeker zich zuiveren van mogelijke duivelse gevoelens of gedachten. Een wijwaternis is op zich niet kenmerkend voor een stadskerk, maar opmerkelijk is dat ze in de Friese dorpskerken op een enkele uitzondering na ontbreken. Mogelijk heeft men in Friesland vaak met losstaande bekkens gewerkt, zoals die in Drenthe bewaard bleven in Norg en Zweeloo. Een Friese dorpskerk waar een nis mogelijk voor het wijwater gediend kan hebben is **Stiens**. In het midden van de noordmuur bevindt zich een nis ongeveer naast een van de drie gedichte ingangen. Waarschijnlijk mogen we het keperboognisje in de noordmuur van **Janum** westelijk van de ingang ook als wijwaternis beschouwen.

Nis voor de priesterzetel?

In Genum bevindt zich in de zuidmuur van het koor een grote korfboognis waarvan de diepte varieert van 33 tot 41 cm. De breedte is 87 cm. Gezien de plaats kan het een sedilia of priesterzetel geweest zijn. In veel kerken bevond zich in de Middeleeuwen aan de zuidzijde van het koor een zitplaats die tijdens de misviering gebruikt kon worden door de dienstdoende geestelijke en vaak ook door zijn twee diakenen. Het kon een vrijstaand houten gestoelte zijn, maar ook kwam het voor dat men een diepe nis in de muur voor dit doel bestemde. Men kan aan dezelfde functie denken bij de forse hoge nis in het zuidelijk deel van de rechte koormuur van **Finkum**.

Een restgroep

In de categorie 'overige nissen' zijn de meeste kerken waar deze voorkomen de revue gepasseerd. Er resten echter nog enige nissen die nog niet ter sprake kwamen, in hoofdzaak omdat hun functie onduidelijk is. In de noordmuur van het koor in **Deersum** vinden we een forse rondboognis. Hij is ca. 52 cm hoog, 56 cm breed en liefst 60 cm diep. Opbergnis of sacramentsnis? De kerk van **Deinum** heeft halverwege de zijmuren een

kleine vierkante nis. De zuidelijke zit op een hoogte van 132 cm, de noordelijke op 111 cm. Mogelijk stond er een kaars in voor de verlichting van de kerk. In **Wester-geest** is een lange ondiepe nis aangebracht in de zuid-oostzijde van het gewelf van de halfronde romaanse absis. De onregelmatige plaatsing ten opzichte van de vensters doet vermoeden dat hij er later ingezet is. Was het de omlijsting van een beeld? Dit artikel heeft betrekking op de nissen die in het liturgische gebruik van de kerken een rol speelden. Er zij op gewezen dat er in kerken ook nissen voorkomen die een dergelijke rol niet vervulden. Dit betreft vooral de grote nissen die tijdens de gotiek in verschillende kerken zijn aangebracht, met name in en bij het koor, bijvoorbeeld de korfboognissen in **Anjum** en **Oldeberkoop** en de segmentboognissen in **Deinum**. Deze nissen dienden primair om steen te sparen en we vinden ze vooral onder de vensters waar de druk van de muur minder groot was. Dikwijls heeft men in deze nissen op ongeveer 60 cm hoogte een horizontaal vlak gemetseld. Dit kon gebruikt worden als zitbank. Houten banken waren er al wel in de late Middeleeuwen maar vaak niet voldoende voor alle kerkgangers.

NOTEN

- 1 Gaarne betuig ik hier mijn oprechte dank aan Wiert J. Berghuis te Voorschoten voor zijn waardevolle hulp bij de datering van verschillende nissen. Berghuis was als bouwkundig tekenaar verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en verrichtte veel onderzoek ten aanzien van Friese kerken bij de voorbereiding van de vier grote delen over de monumenten in Dantumadeel, De Dongeradelen, Ferwerderadeel en Kollumerland.
- 2 Zie: H. Wegman, 'Reservatie', in: L. Brinkhoff O.F.M. e.a. (red.): *Liturgisch Woordenboek*, Roermond 1965-1968, kol. 2389-2398.
- 3 Zie: O. Nußbaum, *Die Aufbewahrung der Eucharistie*, Bonn 1979. F. Raible, *Der Tabernakel einst und jetzt. Eine historische und liturgische Darstellung der Andacht zur aufbewahrten Eucharistie*, Freiburg im Breisgau, 1908.
- 4 Zie: P. Browe, S.J., *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*, München 1933.
- 5 Zie: C.M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens*

- de late Middeleeuwen*, Leuven 1992.
- 6 P.J. Magry en C.M.A. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland*, Amsterdam-Hilversum 1997, p.709-710.
- 7 Magry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, p. 815-816.; J. G. Ottema, ed.: *Worp Tyaerda van Rinsumageest, Vierde boek der Kronijken van Friesland, bevattende de geschiedenis van de vijftiende eeuw*, Leeuwarden 1850, p. 243.
- 8 G. Verhoeven en J.A. Mol, *Friese testamenten tot 1550*, Leeuwarden 1994.
- 9 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 59.
- 10 De mededeling van Ten Hoeve in 1975 [S. ten Hoeve, *Kerk en toren van Nijland*, Nijland 1975, p. 11 en 39.] dat de steen aan de noordzijde van het koor zou liggen, berust volgens een vriendelijke mededeling van deze auteur in 2003 op een schriftelijk gegeven dat later onjuist bleek.
- 11 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 21.
- 12 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 47.
- 13 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 34.
- 14 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 139.
- 15 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 50.
- 16 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 195.
- 17 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 395.
- 18 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, p. 43, 122, 153, 205, 30 en 279.
- 19 De opmerking van Herma van den Berg dat het venster bij de restauratie heropend zou zijn is onjuist. Zie: H.M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen*, 's-Gravenhage 1983, p. 258.
- 20 Van den Berg, *De Dongeradelen*, p. 254 en 260.
- 21 Zie: R. Steensma, 'Sacramentsnissen in Groninger kerken', in: *Groninger kerken*, oktober 2003, p. 111-123.
- 22 Zie: K.I. Ruige, *Geloof in glas. Over de oudste middeleeuwse fragmenten vensterglas van Nederland in Hoorn op Terschelling*, Leeuwarden 2003.
- 23 D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, p. 31.
- 24 *Gids kerkmuseum Janum*, Leeuwarden 1967, nr. 10.
- 25 Mijn dank aan W. Terlouw, medewerker van het Museum Princessehof.
- 26 Mededeling G. Procee (geb. 1919) te Britsum.
- 27 Mijn dank aan E. Kramer, medewerker Fries Museum.
- 28 R. S. Roorda, *It âlde doarp*, (z. pl. z. j, = 1929), p. 50.
- 29 Zie: J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst*, Roermond-Maaseik 1947, vooral nrs. 1268v en 1782-1786.

- 30 Vriendelijke mededeling Yde Schakel te Allingawier, die destijds als aannemer de restauratie uitvoerde.
- 31 Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland, Vijfde boek*, uitgegeven te Leeuwarden 1871, p. 146.
- 32 Mijn dank aan G. Elzinga te Goutum voor het opmeten van de hoogte.
- 33 *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de Floreenbelasting betrekkelijk*, deel III, Leeuwarden 1879, p. 70.
- 34 Bij het getal van ca. 130 betreft het alleen de ruimten voor de eredienst en zijn de plaatsen waar alleen nog een toren uit de Middeleeuwen staat buiten beschouwing gelaten.
- 35 A. Reinstra en F. van der Waard, 'Boksums bouwhistorie', in: *Keppelstok*, 66, juni 2003, p. 4-21, hier p. 16.
- 36 H.M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*, 's-Gravenhage 1981, p. 135.
- 37 Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen*, p. 197v.
- 38 A. de Jong, *St. Petrustsjerke Tsjerkwert*, Kollum 2000, p. 1.
- 39 G. Elzinga, P.L. de Vrieze en C. Wallast, *300 jaar Ned. Herv. kerk Hollum*, z.pl. z. j (1979), p.15.
- 40 H. M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Kollumerland en Nieuw Kruisland*, 's-Gravenhage 1989, p. 50.
- 41 Ten aanzien van de kerk in Dronrijp spreekt Van der Waard het vermoeden uit dat dit ook de reden was voor blinde muur aan de noordzijde aldaar [F. van der Waard, 'Bouwhistorisch onderzoek', in: *Sint Salvius op de terpen. Dronrijps heerlijk hoogtepunt*, Leeuwarden/Ljouwert 2002, p. 90v.].
- 42 J. Avril, *Les statuts synodaux de Jean de Flandre, évêque de Liège* (1288), Liège 1996, p. 113-114.
- 43 R. Terpstra, *De Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Vijf jaar restauratie*, Leeuwarden 1978, afb. 49 en 50.
- 44 Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*, p. 64.
- 45 H.M. van Berg, *Noordelijk Oostergo. Dantumadeel*, 's-Gravenhage 1984, p. 131.
- 46 Reinstra en Van der Waard, 'Boksums bouwhistorie', p. 16.
- 47 Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen*, p. 459.
- 48 Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*, p. 256.
- 49 Vriendelijke mededeling koster Jellema.
- 50 Zie: Regnerus Steensma en Fekke Ybema, *Aldfaers Erf. Frieslands verleden in beeld*, Baarn 1981, p. 83-98.
- 51 Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen*, p. 459.
- 52 Vriendelijke mededeling Marten de Haan, voorman van aannemer De Graaf tijdens de restauratie.
- 53 R. Steensma, Rond doopvont en altaar. Middeleeuwse kerkelijke voorwerpen in het Fries Museum, in: *De Vrije Fries*, 54 (1974), p. 65-80, hier p. 73. Of de ketel in Nijeklooster voor een sacraal of een profaan doel heeft gediend is niet bekend.
- 54 Afgebeeld in: Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen*, p. 184.
- 55 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten tot 1550*, p. 30-33. Zie over deze kerk ook: H. Halbertsma, 'Barradeels oudste historie', in: *Barradeel. Rapport betreffende het onderzoek van het Lânskip-genetysk Wurkforbân fan de Fryske Akademy*, Drachten 1955, p. 109-128.
- 56 Gaarne betuig ik mijn dank aan pater A.H. Hollaardt O.P te Berg en Dal voor zijn hulp bij de analyse van deze nis.
- 57 Van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*, p.136.

Herkomst afbeeldingen:

Universiteit Groningen; Universiteits-bibliotheek Utrecht; Hanna Visser; Justin Kroesen en Regnerus Steensma; tekening K.I. Ruige; tekening K.T. Meindersma.

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost) bereidt een publicatie voor over het nissenbestand in de middeleeuwse kerken van Nederland. In 'Groninger Kerken' van oktober 2003 verscheen een artikel over de sacramentsnissen in Groningen.

KWETSBAAR CULTUURGOED: EEN ZOEKTOCHT

Tine Oosterbaan

Inventarisatieonderzoek naar Avondmaallinnen in Friese Protestantse kerken.

Inleiding

De basis voor deze inventarisatie ligt in mijn jarenlange interesse voor tafeldamast en andere mooie weefsels die voor het dekken van een tafel in gebruik kunnen zijn.

De directe aanleiding om te komen tot een onderzoek, speciaal bij kerken, was een toeristisch bezoekje aan een kerk in de kop van Overijssel.

In deze kerk, het was zaterdagmiddag, stond een lange tafel gereed voor de viering van het Avondmaal. Tot mijn verrassing zag ik dat de tafel gedekt was met een zuiver linnen laken waarin bijzondere motieven waren geweven. Motieven die verband houden met bijbelse notities en symbolen.

Deze vondst, want zo was mijn ervaring, zette mij aan het denken. Kerken zouden door hun lange historie in bezit kunnen zijn van bijzondere textiel voor de Avondmaalviering.

Was daar ooit aandacht voor geweest?

Al is het materiaal vergeleken bij steen, hout, zilver of glas veel meer onderhevig aan verval en vergaan, het behoort wel tot het cultureel erfgoed van de kerken. Zo rijpte bij mij de gedachte om me meer te verdiepen in dit onderdeel van kerkelijk bezit.

De Start

Allereerst zocht ik contact met instanties en personen die mij konden vertellen of er ooit onderzoek op dit deelgebied was gedaan.

Naast het Nederlands Textielmuseum in Tilburg deed ik o.a. navraag bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Utrecht en Stichting Alde Fryske Tsjerken in Leeuwarden. Ook aan het Fries Museum in Leeuwarden werd de vraag voorgelegd.

De reacties die ik ontving waren de volgende:

- Neen, er was nooit onderzoek gedaan.
- We horen graag t.z.t. de resultaten om hiaten in onze gegevens aan te vullen.
- U zult weinig vinden dat van belang is.
- Het is heel goed dat aan dit materiaal aandacht geschonken wordt.
- Begint u maar.....

Hiermee kreeg ik de zekerheid dat het geen dubbelwerk zou worden. Een onbetreden pad lag voor mij, eigenlijk moest ik dit pad ook zelf maken voor ik het kon betreden.

De proeftuin

In de winterperiode van 2001 / 2002 heb ik in overleg met de kerkenraad van mijn toenmalige woonplaats Ruurlo, het aldaar aanwezige linnen nauwkeurig kunnen bekijken.

Voor het onderzoek had ik een lijst met een 10-tal vragen opgesteld, in Ruurlo kon ik nagaan of die vragen bruikbaar waren.

Doordat de wijze waarop het Avondmaal wordt gevierd in de loop van de jaren sterk is veranderd werd ik geconfronteerd met het feit dat maar een deel van het aanwezige materiaal gebruikt werd.

Dit gegeven zou ik in Fryslân ook regelmatig tegen komen. Een heel belangrijk gegeven viel mij in handen n.l. de

naam van de weverij waar indertijd dit materiaal was geweven.

Het werd namelijk nog altijd bewaard in het originele kistje waarin de weverij het had geleverd. Aan de binnenkant van de deksel waren richtlijnen aangebracht hoe het linnen in en uit het kistje te halen.

Met de bedoeling dat het steeds weer in onberispelijke staat gebruikt kon worden.

De weverij was Linnen - en Damastweverij
W.J. Van Hoogerwou & Zonen, Boxtel.

De eindconclusie van het proeftuinonderzoek gaf mij het vertrouwen dat het inventarisatieplan gestart kon worden.

Maar nu de volgende stap: waar en hoe?

Kiezen van gebied en kerkgenootschap

De provincie Fryslân is voor mij vertrouwd terrein.
'k Ben er geboren en door veelvuldig bezoek bleef ik

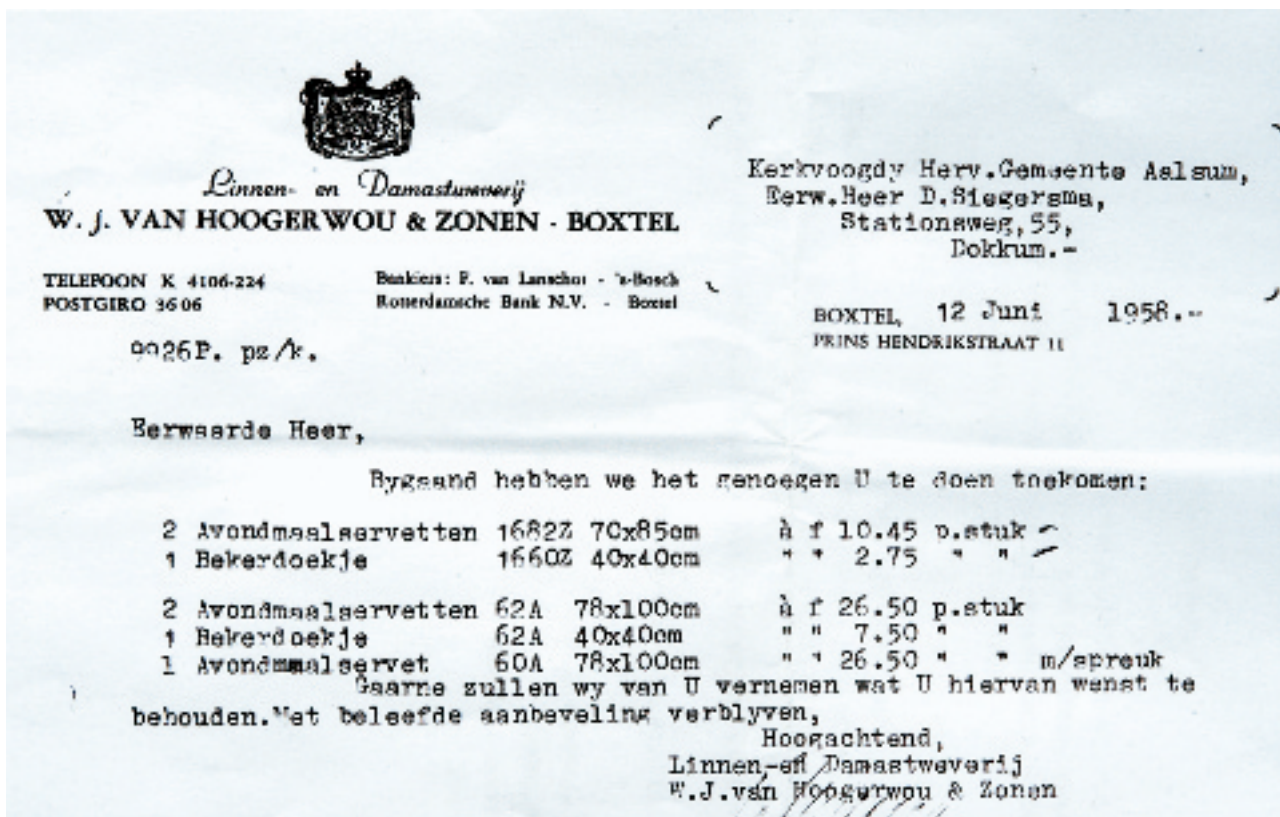
Oudemirdum, kerkenraadsleden met veel interesse, 2002

een band met deze provincie houden. Dus koos ik voor Fryslân. Die keus was niet moeilijk.

Het kiezen van te bezoeken kerkelijke gemeenten was minder eenvoudig. Bij navraag in Leeuwarden bij het R.D.C. bleek al snel dat het aantal gemeenten ver boven 300 lag. Wilde ik in een redelijke tijd dit onderzoek doen dan moest er weer gekozen worden. Zo besloot ik tot het bezoeken van 100 gemeenten, goed verspreid over de hele provincie en ook goed gespreid naar omvang van die gemeenten. Het werden Nederlands Hervormde gemeenten en

Samen Op Weg-gemeenten, zodat ook Gereformeerde Kerken mee konden doen en de enige Ev. Lutherse gemeente in Leeuwarden. Dat ik niet ook veel Geref. Kerken bezocht had een dubbele oorzaak, de noodzakelijke fysieke beperking en het feit dat Geref. Kerken een jongere historie hebben.

De Rooms-Katholieke Kerk bleef helemaal buiten het onderzoek. Binnen de Stichting Kerkelijk Kunstbezit was al het een en ander bekend. Andere Protestantse kerkgenootschappen werden niet bezocht. Zo werd de keus gemaakt, al kan het heel goed zijn dat daardoor bijzondere textiel niet onder de aandacht is gekomen.

Briefhoofd uit 1958. Van de weverij aan de kerkvoogdij van Aalsum

De te bezoeken plaatsen

In het provinciaal kerkblad voor SOW kerken - Geandewei - werd voor het eerst een artikel opgenomen waarin ik iets vertelde over de plannen. Het was in het vroege voorjaar van 2002.

Wie mee wilde doen kon zich melden. Gelukkig waren daarover mijn verwachtingen niet hoog gespannen. Eén gemeente meldde zich via de predikant, met een hartelijke uitnodiging. Het betrof een van de elf steden. Zo ontstond bij mij het plan om ieder geval alle elf steden voor het onderzoek te benaderen. Tien steden hebben meegedaan.

Daarnaast heb ik toen de kaart van Fryslân in segmenten gedeeld en daaruit vrij willekeurig plaatsen gekozen. Gevarieerd van grootte en tot aan de grenzen van de provincie. Ook twee eilandgemeenten werden bezocht.

Steeds ontvingen de kerkenraden ruim voor het geplande bezoek een brief waarin ik de medewerking vroeg.

Daarbij voegde ik de lijst met vragen, zo kon men op de hoogte zijn van hetgeen ik graag wilde weten en zonodig kon men wat voorwerk doen.

Sporadisch is het voor gekomen dat een bezoek niet doorging. Doorgaans was daarvoor dan een specifieke reden zoals ziekte of een andere omstandigheid, waardoor geen menskracht vrijgemaakt kon worden. Ook de omvang van de kerkenraad maakte het soms moeilijk, men kon maar met moeite het noodzakelijke werk doen, laat staan iets extra's.

De bezoeken startten in mei 2002 en op 18 september 2003 werd de 100ste gemeente bezocht.

Damast en pellen

De variatie van patronen, ingeweven in de lakens en de servetten, was vrij groot. Allereerst wil ik iets melden over de weefsels op zich en over de weverij die een groot aandeel heeft gehad in al het moois dat te zien was.

Damast vertoont ronde lijnen in de motieven.

Veel bloemen maar ook dieren, mensen en eigenlijk alles dat ook op een schilderij kan voorkomen. In principe kan damast van ieder willekeurig materiaal gemaakt worden. Het gaat n.l. om de manier en het rythme waarop de lengte- en breedtedraden elkaar kruisen. Of het woord damast van Damascus afkomstig is, is niet zeker.

Wel is bekend dat al eeuwen geleden aldaar prachtige, veelkeurige zijden weefsels handmatig werden geweven. Dichter bij huis werden prachtige 2-kleurige wollen damasten geweven. Vaak ook met twee grondstoffen linnen en wol.

In de 18e eeuw en later kende men zowel in de mode als ook in sommige streekdrachten b.v. rokken van dit zgn. spiegeldamast.

Voor tafelgoed leent zich een damastweefsel zeer goed, zeker als het geweven is van linnen. De natuurlijke mooie glans ontstaat mede door de hoekige vorm van de vezel. De weerkaatsing van het opvallende licht geeft het prachtige effect.

Pellen is een veel eenvoudiger te maken weefsel.

Het heeft altijd rechte lijnen. Ruiten of strepen ontstaan dan. Toch is ook hierbij een zeer grote en boeiende variatie mogelijk.

Tot in de 20e eeuw werd veel eenvoudig linnen geweven door de thuiswever. Vlas werd ook in het noorden van Nederland verbouwd. Als bijverdienste had men vaak een weefgetouw. Daarop kon men een eenvoudig glad weefsel produceren.

Dit linnen was meestal vrij grof en werd gebruikt voor beddengoed en hemden. In blok- of streepmotief werden handdoeken geweven. Later ook tafelgoed. Damastpatronen kon men op deze getouwen niet weven. In de 19e eeuw nam langzamerhand de industriële weefwijze de overhand. Toch waren er weverijen die tot ver in de 20e eeuw nog handwevers in dienst hadden. Zij weefden dan op speciale bestelling. Bij de inventarisatie kwam ik ook mooie pellen weefsels tegen, een goede ervaring.

De weverij Van Hoogerwou in Bostel

Omdat deze weverij zich vooral in de 20e eeuw toelegde op het weven van Avondmaallinnen volgen hier een aantal wetenswaardigheden daarover.

Het is wel duidelijk dat ook andere weverijen zich hiermee bezig hielden maar betrouwbare gegevens kon ik nog niet achterhalen.

Via het kistje in de kerk van Ruurlo begon ik een speurtocht naar “Van Hoogerwou”.

Uiteindelijk had ik het geluk om in contact te komen

met de heer G.J. Burgers jr.. Deze was één van de beide laatste firmanten van de weverij Van Hoogerwou.

In 1951 nam hij samen met een broer het roer over van de vader die eveneens G.J. Burgers heette.

De weverij had een eeuwenlange historie o.a. in het maken van kwaliteitstafelgoed.

Al voor W.O. 2 werden damasten gemaakt voor kerkelijk gebruik. Toen vooral voor de R.K. Kerk. Kort na W.O. 2 reisde de heer Burgers af naar Italië om het beroemde werk van Leonardo da Vinci, het Laatste Avondmaal, nog eens te bestuderen.

Toen eenmaal de broers Burgers hun vader waren opge-

Deel van het Christusmonogram met de pauwen. Tweekleurig geweven als proef. Linnen

volgd werd het weven voor Protestantse Kerken stevig ter hand genomen. Altijd werd geweven in 100% linnen. Dit kon door de handwever geweven worden maar ook via machinale weg. Dat laatste was minder kostbaar en dus werd daarvoor vaak gekozen door de kerken. Werd het door de handwever geweven dan hield men de oude gewoonte aan om langs de vier zijden een dambordrandje te weven. Dit is een smal randje in blokjesmotief. Vanouds werd dit altijd gedaan. Met machines kan ook dit randje geweven worden maar Van Hoogerwou koos ervoor om dit damrandje uitsluitend toe te passen bij het handgeweven product. In dit randje komt soms

een initiaal voor van de weverij:

H, heel onopvallend.

De drie kwaliteiten die geleverd werden verschilden iets naar fijnheid en kwaliteit, maar alle drie waren het mooie producten die lang mee konden gaan.

De weverij heeft bestaan tot 1970. Rond dat jaar kwam er een eind aan deze industrietak in grote lijnen.

De kwaliteitsproducten werden te duur in vergelijking met goederen, uit andere landen afkomstig.

In grijswit de instellingswoorden van het brood, ingekaderd in een rand van druivenblad en -trossen met korenaren ertussen

Wat zag ik in Fryslân?

In grote lijnen is dit in 2 groepen in te delen.

Groep A: materiaal met motieven die duidelijk met het Avondmaal verband houden.

Groep B: profane textiel, vaak ook heel mooi maar zonder enige verbinding met het Avondmaal.

Groep A

Het meest tot de verbeelding sprekend is het materiaal met ingeweven het Laatste Avondmaal.

Dit motief vormt het hart van het laken of het servet.

Afhankelijk van de lengte van het laken kan het meerdere malen voorkomen. Onder of naast dit hoofdmotief zijn vaak de instellingswoorden van het brood te vinden.

Ook kwam het voor dat zowel de woorden voor het brood als ook voor de wijn ingeweven waren. Bij dit alles

werd door Van Hoogerwou steeds rekening gehouden met de plaatsing van brood en wijn. Deze stonden nooit op de afbeelding maar aan weerskanten.

Het achtergrondmotief werd gevormd door acht-puntige sterren bij Van Hoogerwou. Ook zes-puntige sterren kwam ik tegen. Het is mij niet gelukt om te achterhalen waar deze lakens waren geweven.

De rand kon verschillend zijn. De eerste kwaliteit vertoonde in de hoeken een vis met een mand met brood. De lange zijden lieten één of enkele malen het Christusmonogram zien, geflankeerd door pauwen.

De korte zijden lieten een krans met vroeg-Christelijk kruis zien, gedragen door twee engelen. Enige wingerdbladeren en druiventrossen flankeren de hoekmotieven.

De hele rand heeft onderlinge samenhang door een lijnmotief. Is dit laken handgeweven dan is een dambordrandje aangebracht aan alle zijden.

Zo de kerkelijk gemeente dit op prijs stelde werd naam en jaartal van aanschaf in de korte zijde ingeweven.

Op de foto is dit afgebeeld, de wever is bezig, in 1951, met een laken bestemd voor de Martinikerk in Sneek.

Een iets eenvoudiger uitvoering had een rand van

wingerdbladeren en druiventrossen met daartussen korenaren. Het middendeel is gevuld met wingerdblad. Teksten en afbeeldingen komen niet voor bij deze kwaliteit.

Een prachtig laken, geweven in wit/grijs, had in de lange zijden de plaatselijke kerk ingeweven. Dit laken was dus speciaal voor deze kerk ontworpen en geweven.

Het kwam soms voor dat men nog nooit had ontdekt dat plaats en jaartal ingeweven waren. Een verrassing dus, zeker ook voor de mensen ter plaatse.

Van al dit moois werd in Fryslân regelmatig iets gevonden. Echter het kwam ook voor dat niemand iets wist van hetgeen er ooit was geweest. Uit de lijst met kerkelijke gemeenten die tafelgoed van Van Hoogerwou hadden betrokken in het verleden bleek mij dat het er wel was geweest.

Naast de omschreven stukken kwam ik ook enige malen lakens tegen die op het eerste gezicht afkomstig leken van dezelfde weverij. Bij nader inzien week het hoofdmotief echter af als men ze vergeleek. De hoekmotieven werden gevormd door een brandend hart met een anker en een kruis: Geloof, Hoop en Liefde. De sterren in het middendeel waren zes-puntig.

Van Hoogerwou liet ook ontwerpen weven met een meer eigentijdse vormgeving. Van dit materiaal heb ik geen voorbeelden in Fryslân gevonden.

Groep B

Het linnen dat ik dan profaan noem. Het eenvoudigste hierbij is het eerder genoemde pellen in streep en ruit.

Maar menig kerk heeft ook mooi damast in bezit dat waarschijnlijk eens uit de linnenkast van een gemeentelid is gekomen. Geborduurde initialen wezen hierop.

Geschiedenis daarvan is niet meer bekend, helaas. Het oudste, gedateerde laken liet naast gekroonde initialen het jaartal 1859 zien. In dezelfde kerk werd een laken gevonden, gemaakt van vier rechthoekige servetten.

Deze kunnen nog iets ouder zijn. Naast gekroonde initialen werd het getal 36 aangetroffen. Dat geeft aan dat er oorspronkelijk 36 servetten zijn geweest. Maar ook 20^e-eeuwse mooie lakens kwamen voor.

De grondstoffen

In dit hele overzicht is steeds gesproken over "linnen". Echter lang niet altijd was het gevonden materiaal ook werkelijk van vlas afkomstig. Net zomin als in een tegen-

woordige linnenkast nog nauwelijks linnen aanwezig is, dekt het woord "linnen" het gevonden materiaal voor Avondmaalstafelgoed. Veelvuldig werd katoen aangetroffen. Ook halflinnen kwam voor. Dan zijn de lengtedraden van katoen, de breedtedraden van linnen.

Om het onderhoud gemakkelijker te maken en de prijs lager was soms ook gekozen voor katoen / rayon.

De rayondraad heeft een hoge glans die soms gewaardeerd wordt maar de verfijnde glans van linnen niet kan evenaren.

Dat ook synthetische materialen worden toegepast kon

Drie variaties van een pellenweefsel

niet uitblijven. De eigenschappen zijn zover verbeterd dat een aanvaardbaar eindproduct kan ontstaan. Het onderhoud vergt doorgaans niet veel tijd en inspanning.

Ten slotte:

De speurtocht in Fryslân gaf een boeiend resultaat en heeft ook veel mensen aan het denken gezet. Van de 100 bezochte gemeenten was bij één duidelijk sprake van 19e-eeuws linnen. Dit was voorzien van initialen en data. Bij andere exemplaren was er een vermoeden van 19e eeuw.

De specifieke Avondmaallakens en servetten dateren nagenoeg allemaal uit de jaren 1950 – 1970 (sluiting weverijen). Een enkel laken kan ouder zijn geweest. Bij andere textilia werd soms mooi materiaal gevonden afkomstig uit een linnenkast van.....

De monogrammen leidden daarbij helaas niet (meer) naar de schenkers. Bekend was soms wel dat de plaatselijke vrouwenvereniging nieuw materiaal had geschonken. Dit gold indertijd ook voor een meisjesvereniging.

Het specifieke linnen is in hoofdzaak geweven bij de weverij Van Hoogerwou te Bostel.

Zowel afgestemd materiaal (met randmotief langs vier zijden) als metergoed op maat van de tafel komt regelmatig voor. Katoen heeft de overhand.

Om de historie, ook van dit onderdeel van de eredienst, niet uit het oog te verliezen, verdient het aanbeveling bij de aanschaf het jaartal in een hoek te borduren.

Ook in de boeken is aanschaf of geschenk vast te leggen.

Bij buitengebruikstelling ook vastleggen wat ermee gebeurt en waar het blijft. Het oudst gedateerde linnen was van 1859.

- Om tot een breder gefundeerd overzicht te komen is het wenselijk dat ook in de andere provincies van Nederland onderzoek wordt gedaan. Het gedane

inventarisatieonderzoek in Fryslân kan daartoe een aanzet geven.

Al bezig zijnde zal het enthousiasme groeien.

Het is de moeite meer dan waard!

Tine Oosterbaan
Joure

Tentoonstelling Avondmaalstafelgoed in de St. Janskerk te Deinum

(ook per trein te bereiken)

13 t/m 28 juli 2004

Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag 14.00-17.00 uur
zaterdag 11.00-17.00 uur

entree plus koffie: € 3,- p.p.

leerlingen basisschool onder begeleiding: vrije entree.

Stichting Organum Frisicum

Viering tweede lustrum 6 november 2004

- vanaf 10.30 uur excursie langs 3 monumentale orgels in de binnenstad van Leeuwarden.
- om 15.00 uur officiële bijeenkomst in de Grote of Jacobijnerkerk; aanbidding van een jubileumboek aan de Commissaris van de Koningin.

Voor meer informatie: Secretaris A. Fahner, Eewal 60, Leeuwarden, tel. 058-2127874.

STICHTINGSNIEUWS

Van het bestuur

Nog steeds worden pogingen ondernomen om te komen tot gezamenlijke huisvesting van het Provinciaal Steunpunt Monumentenzorg, de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen, de Monumentenwacht en de Stichting Alde Fryske Tsjerken; ook het provinciebestuur is daarvan een groot voorstander, omdat het samen gehuisvest zijn kan leiden tot allerlei vormen van samenwerking. Een intentieverklaring die daartoe moet leiden is intussen getekend.

In de volgende Keppelstok zal melding worden gemaakt van de uitkomsten van de enquête onder onze donateurs; de respons was zeer hoog: zo'n 60% van de geënquêteerden heeft de moeite genomen om de vragenlijst in te vullen en terug te sturen! Daaruit blijkt de grote betrokkenheid van de donateurs bij de Stichting.

Een toenemend aantal kerkenraden of kerkvoogdijen zoekt contact met onze Stichting om te informeren naar de mogelijkheid hun kerk over te dragen. Daarbij gaat het vaak om een zeer tijdrovend proces: het valt niet mee om een vaak eeuwenoud kerkje waarin ook generaties zijn gedoopt en getrouwd en van waaruit ze zijn begraven, over te dragen aan een Stichting als de onze: dat gaat gepaard met allerlei emoties en je realiseert je dan weer dat een kerk heel veel meer is dan een gebouw van steen.

Er zijn plannen in voorbereiding om te komen tot restauratie van de kerk van Westhem en (wat later) die van Boer. Daarnaast vindt natuurlijk het reguliere onderhoud plaats. Eind vorig jaar werd het gerestaureerde orgel van de kerk van Hegebeintum weer in gebruik genomen, en op 1 juli van dit jaar gebeurt dat met het orgel van Terband.

U vindt bij deze Keppelstok ingesloten de nieuwe folder van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Hopelijk geeft u die door aan een vriend of bekende, met het verzoek om donateur van de Stichting te worden, met gebruikmaking van het aanmeldingsformulier dat aan de folder is bevestigd. Gezien de grote opgave waarvoor de Stichting zich de komende tijd gesteld ziet, is een groei van het aantal donateurs dringend gewenst.

Tenslotte: U bent er toch mee op de hoogte dat onze Stichting sinds enige tijd een eigen website heeft? Wellicht een bezoekje waard: www.aldefrysketsjerken.nl

Van de Excursiecommissie

Het was een dag van vliegende storm, de excursiedag van 20 maart 2004. Zo'n dag van zwiepende takken en omflappende paraplu's. Een dag waarbij je je op elke straathoek staande probeerde te houden tegen op de loer liggende rukwinden. Een dag waarop een bovenleiding van de NS knapte en alle verkeer natuurlijk ontregeld was, telefoontjes gepleegd werden van: hoe vangen we de deelnemers uit de Randstad op, hoe lang kunnen onze bussen wachten? Treinen reden om via Groningen. Uiteindelijk kwam alles toch wel goed en vond iedereen elkaar in de kerken in Bolsward. Daar heerste serene rust en werd al het aardse gewoel buitengesloten.

In de intieme sfeer van de Doopsgezinde kerk hoorden we van het roezige geloofsleven van de Dopersen. In de Franciscuskerk kon je met ademloze bewondering omhoogkijken naar het knap gemetselde weidse gewelf met patronen in geglazuurd baksteen, zoals je nog nooit gezien had. In de Martinikerk liet het Hinsz-orgel zijn bruisende klanken horen en keken we naar een heel ander gewelf, uit de 15e eeuw, waar met behulp van een laserstraal toch nog heel wat van de vroege schilderijen viel waar te nemen. Ook het beeldsnijwerk aan preekstoel en koorbanken liet je nauwelijks los. Wat een liefde en inzet om hun kerk mooi te maken brachten de men-

sen toen op! Ook het stadhuis, prachtig Renaissance-staaltje, was ter ere van onze excursie geopend, zodat diverse mensen daar nog een kijkje konden nemen. Kortom: een gevarieerde dag, ondanks het gemis van een voorjaarszonnetje.

Bij de **Najaarsexcursie**, ditmaal op **9 Oktober** (de 2e zaterdag) hopen we uiteraard op vriendelijk najaarsweer. We blijven in Midden-Fryslân en bezoeken drie aardige dorpen: Akkrum, Aldeboarn en Nijbeets, een bezoek aan Fryslân zeker waard!

De S.O.W.kerk in **Akkrum** werd in 1759 vernieuwd. Ze bezit een aardige preekstoel uit de bouwtijd, koperwerk, een 17^e-eeuwse herenbank met gesneden

panelen waarin wapens. Verder zijn er nog vier van de acht gebrandschilderde ramen uit ca. 1760, die o.m. door Prins Willem V geschonken zijn.

In **Aldeboarn (Oldeboorn)** bepaalt de merkwaardige toren uit 1737 van de Doelhoftsjerke, met zijn drie verdiepingen hoge open houten lantarens heel duidelijk het silhouet van het dorp. Via een mooi gebeeldhouwd ingangsportaal aan de westkant komt men de 18^e-eeuwse kerk binnen. Een 17^e-eeuwse herenbank met snijwerk, een 18^e-eeuwse preekstoel en orgel vragen de aandacht, maar vooral ook het onlangs onder andere verf ontdekte geschilderde plafond met o.m. naïef, charmant geschilderde engeltjes en een rijkgepulde bloemenvaas.

Tot slot: het Houten Himeltsje in **Nijbeets**. Beroemd om de snertdiensten die er gehouden werden...! Jawel, want dominee G.A.van der Brugghen zorgde 113 jaar geleden er voor dat de veenarbeiders niet zo'n lange weg naar de hervormde kerk van Oud Beets hoefden te lopen (5 km), dat vertikten ze trouwens ook. Hij bouwde dus een houten kerkje, dat al gauw de bijnaam het Houten Himeltsje kreeg en aan het eind van de dienst werd snert uitgedeeld (niet elke kerkganger kwam alleen voor het geestelijk voedsel..). Het kerkje is nu opgenomen in It Damshûs, een laagveenderijmuseum, een alleraardigst museum wat het moeilijke bestaan van de veenarbeiders uit de doeken doet.

U ziet, weer een afwisselend programma en wie weet bekroont u dit met een lekker bord snert na afloop.

De organisatie is als vanouds:

De bussen vertrekken van het **NS station te Leeuwarden** om **12.00 uur precies** en proberen ca. 17.15 uur aldaar weer terug te zijn.

De kosten bedragen **€ 12 per persoon**. Behalve informatie in de bus over het interessante gebied waar u doorheen rijdt (het moerasgebied de Deelen ligt vlakbij) en de deskundige inleidingen in de kerken, krijgt u ook

een mapje met beschrijvingen van de kerken die we bezoeken. Inschrijving voor de excursie vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op **postrekening 36 90 669** t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken Leeuwarden.

N.B. U krijgt geen bevestigingsbericht, uw betalingsbewijs is ook het bewijs van inschrijving. Het inschrijven kan tot uiterlijk 20 september (met het oog op afspraken voor het huren van de bussen).

Voor bezoekers die met eigen vervoer komen: Akkrum ligt aan de A32 (ten noorden van Heerenveen). Ten oosten daarvan liggen op de weg naar Beetsterzwaag Aldeboarn en Nij Beets. Er wordt verwacht dat u dan in een der kerken een mapje met alle beschrijvingen voor € 3,- koopt, dat geldt als toegangsbewijs (een echtpaar zal dus twee maal dat bedrag betalen). Deze bedragen gelden om de kosten van zo'n dag te drukken.

Het is eventueel ook mogelijk om het informatiemapje toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u dan na overmaking van € 3,75 (beschrijving van de kerken + portokosten).

We hopen dat u zich met ons verheugt op deze Najaars-excursie, we zullen u dan ook graag weer begroeten!

Namens de Excursiecommissie,
E.W.G. van Muijen – van Maanen
Voor inlichtingen: tel. 058 – 215 87 25

Reakties op Keppelstok 67, december 2003

artikel “Katholieke schuilkerkjes”

Sicco Rypma (Blauwhuis). Op de tekening kreeg het schuilkerkje van Blauwhuis rode dakpannen! Vanaf 1651 was het gevestigd in het na de drooglegging van het Sensmeer met blauwe dakpannen gebouwde polderhuis. De buurtschap, die er omheen groeide, kreeg in 1871 de Sint Vituskerk, ontworpen door architect P.J.H. Cuypers.

artikel “Calvariebergen”

Klaas Sierksma (Oenkerk). De beeldhouwer van Roodhuis Leo Jungblut zat ooit zelf model voor de kop van het Liudgerbeeld, dat zijn vader Pieter Jungblut (geb. 19/04/1909) in 1947 maakte en dat sedert 1986 op het kerkhof van Muiderberg staat.

Jan J. de Vries (Amsterdam). Het Zouavenmonument in Sint Nicolaasga is niet ter nagedachtenis van de Friese zouaven die in Italië maar die na hun dienstdag hier te lande gestorven zijn. Daarvan liggen er 5 op het kerkhof van Sint Nicolaasga.

M. de Jong (Workum).

a. Antonius m.z. heilige Bernardus

b. Tempeltje m.z. een neogotisch grafmonument.

Het bestaat uit een vierkante natuurstenen sokkel met gietijzeren balustrade en een hoog, rechthoekig voetstuk waarop de gietijzeren beelden zijn geplaatst.

Deze staan onder een sierlijk (neo-gotisch) vormgegeven baldakijn. Het voetstuk is van natuurstenen gietijzer. Het gietijzeren baldakijn bestaat uit een vensterachtige omlijsting met visblazen aan de vóór- en achterzijde en wordt bekroond door een gietijzeren crucifix.

c. Er is wel een aanduiding aanwezig: “Familie Fluitman, de weldoeners van de kerk”. Het echtpaar Bernardus Fluitman en Sietske Ydema heeft in de tweede helft van de negentiende eeuw goederen (o.a. een grote boerderij met landerijen t.b.v. de bouw van de kerk) en geld (voor o.a. het aankopen van het Adema-orgel, het middelste glas-in-lood raam van het priesterkoor en de calvarieberg) geschenken.

Bron: Rijksdienst voor de Monumentenzorg bladzijde 6 besluit 988121 (monumentnr 513625).

B. Voets: “En de tijd stond even stil....”

J.P. Dijkstra: “Werenfridus in het zicht”

Ernst Huisman (Beetsterzwaag):

Lycklamakapel Wolvega.

Keppelstok nummer 67 bevat ook voor niet-katholieken zeer wetenswaardige artikelen. In dat van Gré Ydema behoeft het vermeldde over de kapel met grafkelder op het kerkhof in Wolvega wel enige aanvulling/verbetering. De in Beetsterzwaag geboren jonkheer Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt nam, toen hij in 1868 in Jeruzalem was, bij zijn overgang naar de katholieke kerk ook de namen Franciscus en Maria aan. Zie hiervoor mijn artikel in De Strikel van juli/augustus 1993 (Reis nei “Rome”). Zijn woonplaats was na de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) altijd het Zuidfranse Cannes. Naast een straatnaam herinnert daar een museum aan hem, het Musée de la

Castre (Musée Lycklama). Daarin zijn oriëntaalse archeologische voorwerpen ondergebracht, die door hem op zijn reizen waren verzameld. In de Stellingwerven heeft hij nooit gewoond, laat staan dat hij daar zoals zijn gelijknamige grootvader en andere leden uit het geslacht een rol in het bestuur zou hebben gespeeld.

In 1878 kocht hij op de wereldtentoonstelling in Parijs een houten kapel, die hij met een grafkelder eronder op het katholieke kerkhof in Wolvega liet plaatsen. Op de keuze van deze plaats zal de familieband met de Stellingwerven, waaraan het uit Nijeholtpade stammende tweede naamgedeelte herinnert, mee van invloed zijn geweest. Meer echter zal dit zijn voortgevloeid uit zijn hechte vriendschap met deken Lucas Bernardus Mulder, die de parochie Wolvega langer dan veertig jaar als pastoor gediend heeft.

In 1900, toen hij in Cannes was overleden, werd de jonkheer naar deze grafkelder overgebracht. Aan de kerk had hij twee boerderijen in Broek bij Joure gelegateerd, waarvan de inkomsten onder andere bestemd waren voor instandhouding van de kapel. Buiten zijn testament had hij trouwens de parochie bij zijn leven al ruimschoots bedacht. Zijn vrouw, Juliana Agatha Jacoba baronesse thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, die in 1914 in het toenmalige Bonifatiushospitaal aan de Voorstreek in Leeuwarden overleed, werd in de grafkelder bijgezet. Zoals haar man veel voor de parochie in Wolvega had betekend, was zij een weldoenster geweest voor parochie en ziekenhuis in Leeuwarden. In het thans verlaten Bonifatiushospitaal aan de Troelstraweg hingen in de bestuurskamer dan ook de geschilderde portretten van beide echtelieden. Hopelijk hebben ze een goede bestemming gekregen.

Een paar jaar na het overlijden van de barones is de bouwvallige houten kapel vervangen door de huidige van steen. Deze kreeg dezelfde vorm en afmetingen, onder gebruikmaking van bepaalde onderdelen van de oude. Het ontwerp is dus niet van Wolter te Riele, al is het mogelijk dat hij als architect van de bouw van de kerk in 1914 daarna voor de restauratie van de kapel is ingeschakeld.

Het Houten Hemeltsje in Nijbeets

Colofon:

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Publicatie nummer 68 Juni 2004

*De Keppelstok is een informatief blad
over kerken in Friesland*

Secretariaat De Keppelstok:

H. van der Veen
Flecht 20
9103 PH Dokkum
Telefoon (0519) 22 12 75

De foto's in dit nummer, voor zover niet afzonderlijk vermeld, zijn beschikbaar gesteld door:

Drs. W.A. Bangma
Drs. E.W.G. van Muijen-van Maanen
Archief S.A.F.T.

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga B.V.
Leeuwarden

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Wismastate 9
8926 RA Leeuwarden
Telefoon (058) 213 96 66
Telefax (058) 212 22 32
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
www.aldefrysketsjerken.nl
Postrekening 2207600

Kantooruren:
's morgens 9.00 - 12.00 uur
's middags 14.00 - 16.30 uur